

Hámos Imréné

Életrajz

Hámos Imréné, Piroskát nem a saját otthonában, hanem kisebbik unokájánál látogattam meg, akinek a családjában a hét felét tölti. Dédunokáival nagyon sokat játszik, még a kisebbikkel is remekül megtalálja a hangot, pedig majdnem 90 év van közöttük. Piroska, bár már nehezen mozog és elég beteg, szellemileg teljesen friss. Sokat olvas – mint mondta, olvasás nélkül nem is tud elaludni –, és minden könyvet elolvas, amit csak unokái a kezébe adnak, még olyan, az ő ízlésének túl modern könyveket is, amelyek egyáltalán nem tetszenek neki. Rendszeresen néz híreket, és ma is nagyjából követi a politikát. Szereti a természetfilmeket és TV-s műveltségi kvízzátékokat. Piroska az interjú alatt sokat, részletesen és szívesen mesélt, és megdöbbenően jó memóriája van, minden névre, dátumra, helyre emlékszik, olykor még 80 év távlatából is.

Sajnos az édesanyánk öngyilkos lett, és nem ő az egyetlen a családban. Az anyai nagyapám és egy anyai nagybátyám is öngyilkos lett. Meg az Oblath családból még mások is lettek öngyilkosok, akik nem ennyire közeli rokonok.

Oblath Gerson volt a nagyapám, ő is öngyilkos lett valamikor az 1910-es évek második felében. 1850-ben született, de nem tudom, hogy hol. Nem tudom, hogy óvári volt-e, vagy valahonnan máshonnan jött oda. Kocsmáros volt Óváron [Hont vm.]. Gondolom, saját kocsmája volt, de nem tudom biztosan. Öreg, szakállas bácsi volt. Nem volt olyan hosszú szakálla az emlékezetem szerint. Egyetlen egyszer emlékszem, hogy találkoztam vele. 5-6 éves lehettem, Balassagyarmaton volt, valószínűleg látogatóban volt nálunk. Óvárból jött, és ment Drégelypalánkra. Drégelypalánkon nyaralt a legidősebb fia a családjával, és elment őket meglátogatni, de nem jött vissza. És Sződnél fogták ki a Dunából, és ott is van eltemetve Sződön. Fogalmam sincs róla, hogy zsidó temetőben van-e.

Kohn Antóniának hívták a nagyanyám. A papírokból tudom, hogy 1856-ban született Nagypeszeken [Hont vm.]. Gyerekként sokat találkoztam vele, mert mikor mi fölköltöztünk 1920-ban Pestre, minden karácsonyi, húsvéti és nyári szünetben Balassagyarmaton nyaraltunk. És anyuka ikertestvérénél lakott a nagymama. Míg meg nem halt, náluk lakott, Balassagyarmaton is, és amikor felköltöztek Pestre, akkor Pesten is. Pesten volt a háború alatt, de nem tudom. Biztos a gettóban volt. Idős volt, amikor meghalt, 80-on fölül volt, azt tudom. Rossz légzésű volt szegény, tudom, majdnem mindig feküdt, amikor ilyen nagyon idős volt. Pesten van eltemetve a zsidó temetőben.

Anyukának sok testvére volt. Ignác volt a legidősebb. Ignácot Náci bácsinak hívtuk. Utána volt a Ferenc. Akkor volt az anyuka, az Oblath Jozefin – őt a családban csak Pepkának hívtuk – és az

ikertestvére a Netka néni. Az az érdekes, hogy soha nem tudtuk, sem én, sem Netka néni jelenleg egyetlen élő lánya, hogy a Netka néni és az én anyám ikrek. Ezt egy teljes véletlen folytán, a hitközségi születési kivonatból tudtuk meg, hogy ikrek voltak. Pedig nagyon hasonlítottak egymásra. Nem tudom, miért nem beszéltek erről. Én magamban néha azt gondolom, hogy nem biztos, hogy ikrek voltak, csak egyszerre lettek bejelentve a hitközségnél, hogy lehetett egy év közöttük. De ez csak egy feltételezés. Akkor volt József, Miksa – akit Miska bácsinak hívtunk – és a Linka néni. Fogalmam sincs, hogy melyik mikor született. Azt sem tudom, hogy Óváron születtek-e, de valószínűleg igen.

Náci bácsi Pesten élt, és a Népszavának volt főkönyvelője vagy valami ilyen állása volt. Ő szocialista volt. Az én anyósomnak az egyik testvére, a Lina néni lett a felesége. Három fia volt. A Náci bácsi jóval a háború előtt, beteg volt, szívbajos volt. A Lina néni a gettóban lehetett. De nem tudom, mert mikor a gettó volt, én nem voltam itthon.

A legidősebb fia, Andor 1901-ben született. Tisztviselő volt, azt sem tudom hogy hol, de ő már nős volt. 1933-34-ben nősülhetett, a fiuk, Péter 1935-ben született, és kint él Ausztráliában szintén. Pesten éltek, azt hiszem a Tűzoltó utcában, de mikor a ház már fölépült, akkor ők is Mátyásföldön. Volt egy manzárdszoba és a fiatalok meg a kisfiúk fönt laktak a manzárdban. Andor 1945-ben halt meg tífuszban, állítólag tífusz-oltástól. Mikor én hazajöttem, már nem élt.

A középső fia, a Jenő 1903-ban született, és 33 éves korában vérmérgezést kapott, nem volt még penicillin, és abba halt bele. Érettségizett és tisztviselő volt, de nagyon sokáig állás nélkül volt. És mikor építkeztek Mátyásföldön 1930-ban vagy 1931-ben, ő volt ott az építésvezető. Nőtlen volt, és otthon lakott.

A legkisebb fia, a Pali még él Ausztráliában. A Pali megnősült itten és a feleségének volt valamilyen varrodája, de ruhaüzlete is volt a feleségének. A Pali a BSZKRT-nál (Beszkart – Budapest Székesfőváros Közlekedési Rt. – A szerk.) dolgozott. És volt valami, hogy nem fizetett biztosítási díjat, valami büntetése lett volna, és nem tudom, hogy, de a Klári, a Pali felesége kiszökött Magyarországról, és elment Izraelbe [akkor még: Palesztina]. És később a Pali utánament valahogy, azt hiszem, ő már hivatalosan tudott menni. Kint Izraelben sofőr volt. Ez a háború előtt volt. Aztán Izraelből átmentek Ausztráliába. Hogy pontosan mikor mentek át, azt nem tudom, de az már 1957 után volt, mert a testvérem 1957-ben ment el, és akkor még a Paliék Izraelben. Ausztráliában már nem dolgozott a Pali. Idén [2003-ban] lesz 95 éves. A felesége meghalt már régen.

Ferencnek Budapesten csemegeüzlete volt a Bartók Béla úton, de akkor Horthy Miklós útnak hívták. Később nem dolgozott aztán, és akkor a Miska vette át ezt az üzletet. Ferencnek csak felesége volt, nem volt gyereke. Mikor én hazajöttem [a deportálásból], már nem éltek. Hogy mi történt velük, nem is tudom.

Netka néniről tudom a legtöbbet, mert önáluk nyaraltunk minden évben. A férje, Weinberger Sándor, kereskedő volt. Ők hosszú ideig Balassagyarmaton laktak, és ott volt nekik saját textilüzletük: méteráru- meg rövidáruüzletük. Volt, hogy Netka néni volt az üzletben, ha kellett valamit segíteni vagy Sándor bácsinak el kellett menni, de inkább csak a férje csinálta. Nem volt nagy bolt, nem volt alkalmazottjuk.

Balassagyarmaton volt saját házuk, de korábban bérlakásban laktak. A házban három szobájuk volt. A nagymama lakott egy szobában, egy szobában a szülők, és egy szobában az öt gyerek. Mikor gyerekkorunkban oda lejárunk, akkor ez még így volt. Egy szépen bebútorozott, szép ebédlőjük volt, egész sötét színű, talán inkább fekete, ilyen vitrines. Nem volt kertjük, inkább egy kis udvar volt.

A Netka néninek volt segítsége, a Mari néni. Ő sokszoknyás parasztasszony volt. Ő takarított, mosott. De a Netka néni főzött. A régi lakásukban nem emlékszem, hol lakott, de amikor a házba költöztek, akkor ott hátul volt egy kis nem tudom, szoba vagy szoba-konyha, és a Mari néni ott lakott. Évtizedekig volt ő náluk. Még mikor Pesten laktak, akkor is sokszor meglátogatta őket.

Egy ideig ők jobb módúak voltak. Azt hiszem, hogy talán azért költöztek föl Pestre, mert tönkrement az üzlet. Pesten férfiingeket varrtak, a Netka néni meg a két lány is, otthon. A férje intézte a szállításokkal meg az adminisztrációval kapcsolatos dolgokat. Amikor már Pesten éltek a Netka nénéiek, és én már férjnél voltam, gyerekeim voltak, hamar kikerültem ebből a szoros családi körből, és nem tudom ennyire ezeket a dolgokat.

Úgy emlékszem, hogy ennek a nagynénémnek a férje rabbinak volt a fia. Teljes kóser háztartásuk volt. Nem emlékszem pontosan, hogy mikor voltak, de voltak a tejes napok, akkor teljesen hústalan ételek voltak, arra emlékszem. Milyen alkalomból, erre nem emlékszem. És az Eszter böjtje [lásd: Purim, Eszter], és minden meg volt önáluk tartva. Ők vallásosak voltak. Nem ortodoxok – bár az ortodox zsidó temetőbe vannak eltemetve – azaz nem pajeszos zsidók voltak. [Azaz ortodoxok voltak, de nem haszidok – A szerk.] Az édesanyám testvére parókás volt. Mikor fölköltöztek Pestre az 1930-as években, itt Pesten már nem hordta a parókát a gyerekei miatt. A háború után a Netka néni már nem viselt parókát. Megnövesztette a haját, és gyönyörű szép hófehér haja volt. Ha elment, kalapot viselt. Még a parókával is hordott ő kalapot.

Netka néninek öt gyereke volt: három lány és két fiú. A legidősebb lánya, a Magda, 10 hónappal volt fiatalabb mint én, a legfiatalabb, az Ági, azt hiszem most 75 éves. Nagyon szerettük egymást. A Magda a húgomnak is, nekem is a barátnőnk volt. Mind az öt megmaradt a háború után. A Netka néni szerintem a gettóban volt. Valószínűleg a férje is. Amikor én hazajöttem, már a férje nem élt. És a Netka néni a gyerekeivel lakott. 1965-ben halt meg. Az ortodox temetőben van eltemetve. Csak ők ketten, a férje és ő, a többi családtag már a pesti izraelita temetőben vannak eltemetve. Mert aztán a gyerekek már egyáltalán nem voltak vallásosak. Mondjuk a nagyünnepeket megtartották a gyerekek is.

Magda Amerikában élt [a háború után], valahol Los Angeles közelében. A férjének rokonai voltak Amerikában. 1941-ben volt Amerikában egy világkiállítás. A férje ékszerész volt, és kiment erre a világkiállításra, és nem jött vissza. Egy éves volt a kislányuk, amikor ő elment, és 1946-ban látta legközelebb a gyereket, mert 1943-ban vagy 1944-ben, amikor az utolsó repülőgéppel kellett volna nekik elmenni Magyarországról – a holmijuk már elment Lisszabonba, ami hajóval ment volna, mert rendes kivándorló útlevelemmel mehettek volna –, az unokatestvérem, a Magda skarlátos lett, és elment a repülőgép. És itt bujkált Pesten a kislányával. Netka néni legidősebb fia, a Gyuri, úgy emlékszem, hogy cionista volt, aztán kommunista lett. De nagyon fiatalon meghalt. A következő volt az Ella. A háború után egy rendőrnek volt a felesége. Szintén kommunista volt, azt hiszem, és cionista a háború előtt. A Lacika volt a negyedik gyerek. Ő aranyműves volt, aztán az Artexnél [képkereskedelemmel foglalkozó külkereskedelmi vállalat] volt külföldi beszerző; külföldre is járt,

meg a pénzjegynyomdával is kapcsolatban volt.. Tudom, hogy kapcsolatban volt a pénznyomdával. Az Ági, a legfiatalabb, pedagógus volt. Itt él Pesten. Most már nyugdíjas.

József orvos volt. Egyetemet végzett. Ő a Szentendre és környékének volt a körorvosa a háború előtt. Goldberger lányt vett el feleségül. Ez egy nagyon csúnya, de nagyon gazdag nő volt. Két fia volt. Azok fiatalabbak voltak, mint én. Nem nagyon korán nősült a Jóska bácsi. A felesége is sokkal idősebb volt, mint én. Szentendrén éltek. Saját házukban laktak, sok szép bútoruk, képük, mindenük volt. Nem voltak felvágósak. Inkább mondjuk, a felesége nem volt egy kedves nő, és a Jóska bácsi annyira elfoglalt volt – nagy praxisa volt neki. Egyszer voltak nálunk Mátyásföldön, nagyon jól érezték magukat. Aztán egyszer voltunk mi is náluk. Deportálták őket, senki sem jött vissza a családból. Maradtak a felesége után házak, amit mi igényelhettünk volna, de közben államosították és tatarozták, és annyit kellett volna értük fizetni a tatarozás fejében, hogy azt a családból egyikünk se tudta vállalni. Örültünk, hogy éltünk a háború után. Az egyik házából szülőotthont csináltak a háború után.

A Miska bácsiról szinte semmit nem tudok. Azt sem tudom, milyen iskolát végzett, csak azt tudom, hogy a Feri bácsinak az üzletét ő vette át. Egy kis csemegeüzlet volt ez, Kertész Zsigmond és társa csemege és fűszerüzlet volt a neve – a Kertész Zsigmond Linka néni korán meghalt férje volt. Nem emlékszem hogy lett volna alkalmazottjuk. Sajtót, felvágottat, valami fűszereket is árultak benne. Ha jól emlékszem, ahogy így bementünk az ajtón, a baloldalon volt a pultos rész. De hogy milyen pénztár volt – semmire nem emlékszem. Volt valami hátsó része a boltnak, ott tartotta a sajtokat a nagybácsim. 1929-ben még megvolt az üzlet, mert én oda jártam a Horthy Miklós úti felsőkereskedelmi iskolába, ami nem messze volt az üzlettől. De reggel bementem az iskolába, mikor vége volt a tanításnak, hazamentem. Nagyon ritkán, tán egyszer vagy kétszer mentem be. Körülbelül szerintem a 1930-as évek közepe tájáig lehetett meg. A Miska bácsi nagyon későn nősült, 1940 körül, és azt hiszem, hogy jó módú nőt vett el, mert aztán mikor már nős volt, akkor nem az üzletben volt, hanem az Erzsébet körúton, majdnem a Híradó mozi mellett volt egy cukorkaüzletük. És nagyon későn született egy kislány. Ő még a háború előtt öngyilkos lett, valamikor 1943-1944-ben. És akkor a felesége maradt az üzletben. Kisvárdai lány volt a felesége, több testvére volt neki, és a kislány, a Jancsika, azt hiszem Kisvárdán maradt. És onnan eldeportálták a nagyszüleivel meg a nagynénjeivel. Kicsi volt a fiú, azt hiszem még nem is volt iskolás. És aztán háború után Miska bácsi felesége kiment Ausztráliába, ott halt meg.

A Linka néni Pesten élt. Ők is benne voltak ebben a csemegeüzletben. Nem tudom, hogy részesedése volt-e, de bent volt az üzletben sokszor. Őt Kertész Zsigmond, az anyósomnak a fiútestvére vette el. Én egyszer láttam a férjét, nagyon hamar tüdőbajban halt meg, s egy lányuk született azért. A férje testvére, a Jeta is korán megözvegyült, és velük lakott Budán. Nem dolgozott. A Linka néni lányára vigyázott, és rontotta, nagyon rosszul nevelte őt. A Linka néni megélte a háborút, a lányával együtt gettóban voltak. Férjhez ment még egyszer, de mikor én hazajöttem [a deportálásból], már nem éltek se ő, se a férje. A háború alatt halt meg. De hogy mibe és pontosan mikor, nem tudom. De Budapesten halt meg.

A lányuk él, ő is olyan nyolcvan év körüli. Jól összekevert család volt, mert hozzáment, azt hiszem, egy lengyelhez, és 1943-ban vagy 1944-ben kitoloncolták Magyarországról Oroszországba; nem tudom, hova. A férje még itt meghalt. De visszajött a háború után egy gyerekkel. Nagyon ritkán, temetésen meg ilyen helyen találkozunk. Most nem régen találkoztunk a 101 éves sógornőmnek a

temetésén.

Schultz Gábornak hívták az apai nagyapámat. 1841-ben született Szemereden. Ő órajavító meg esernyőjavító volt. A lakásán dolgozott. Nagyon magas, szakállas bácsi volt. Nagyon hosszú szakállá volt. Azt már meg nem mondom, hogy volt-e pajesza külön vagy összeért a szakállal. Kalapot hordott, de nem tudom, hogy otthon mit hordott. Öltönyt viselt a nagypapa. Szóval városiasan öltözködött.

Nagymamát meg nem mondom, hogy hívták. Még a keresztnevére sem emlékszem. [Egy a családi iratok között talált dokumentumból kiderült, hogy Kohn Pepinek hívták. – A szerk.] A nagymama háztartásbeli volt. Amilyen magas volt a nagypapa, olyan kicsi, törpödött volt a nagymama. Nem tudom, mennyire voltak vallásosak. Nem tudom, jártak-e templomba. Nem hordott parókát a nagymama, legalábbis nem emlékszem, hogy parókás lett volna. Szegényes körülmények között laktak. Tudom, hogy az apuka küldött mindig pénzt nekik. Ővelük nem sokat voltunk mi együtt. Nem tudom, miért, de ritkán mentünk nagypapáékhoz. Akkor mentünk csak, mikor ott voltunk a szünetben Balassagyarmaton. Úgy külön nem.

A nagypapa kilencven év körül volt, mikor meghalt. Nem voltam még 16 éves, mikor meghalt a nagypapa. A nagymama pár évvel fiatalabb volt, mint a nagypapa, és azt mesélték, hogy a nagypapa elesett, és a fekvéstől tüdőgyulladást kapott és meghalt, és egy hónapra rá halt meg a nagymama. Hogy már a temetésen sem volt ott a nagymama, beteg lett.

Samu bácsi volt a legidősebb. Ő Besztercebányán élt. Nem emlékszem, hogy valaha találkoztam volna vele. Fogalmam sincs, hogy a Samu mivel foglalkozott. Tudomásom szerint sok gyereke volt, hogy hány, azt nem tudom. Egyet ismertem, a lányát, Malvint, aki fölkerült Pestre, és az apukáéknál lakott, és a szabóműhelyben is dolgozott egy ideig. A háború után kivándorolt Izraelbe. Samu bácsit, azt hiszem, elvitték családotól, mikor a szlovákokat vitték el.

A legidősebb nővére volt a Milka néni – akiről én tudok, lehet, hogy több testvére is volt. Ő Pesten lakott. A férjét Spitzer Adolfnak hívták, valami kereskedőféle lehetett. Neki volt három lánya meg egy fia, Miklós. Náluk is laktunk, amikor fölköltöztünk Pestre [1920-ban]. A Vay Ádám utcában laktak a negyedik emeleten, kétszoba-konyhás lakás volt, komfort nélküli. De nem tudom jobban, pedig laktunk is ott. Nem sűrűn, de találkoztunk velük később is. [A háború alatt] valószínűleg ők is a gettóban voltak. Milka néni a háború után halt meg. Nem is tudom, hogy mi lett vele. Miklós munkaszolgálatban halt meg. Az egyik lánya, Janka kivándorolt Izraelbe.

Apuka másik nővére volt a Giza néni, nála is laktunk. Akkor úgy hívták, hogy Szerecsen utca, most Paulay Ede utca, ahol laktak. Nekik is kétszoba-konyhás, komfort nélküli lakásuk volt, de vécéje, azt hiszem, hogy volt benn. Emlékszem, hogy egyszer – mert ott volt apuka szabóasztala is náluk, nem tudom, hogy került oda –, az asztalon aludtam. A Giza néni férje testvére volt az Adolf bácsinak, Spitzer Gyula. Gyula bácsi kalapkészítő volt. Neki volt két lánya, a Tera és a Mancsi, és egy fia, a Tibor. Giza néninek két lánya a háború után Ausztráliába került. Az idősebbik lánya öt éve halt meg, 91 éves volt. És a fiatalabbik lánya ott él, körülbelül 90 éves. A fiuk munkaszolgálatban halt meg. A többiekről már nem is tudok. Valahogy azért azzal, hogy én olyan fiatalon férjhez mentem, tulajdonképpen az anyukáékon és a testvéreiken kívül valahogy kikerültem a családból.

Akkor következett az apuka, és akkor volt még egy Ignác nevű öccse, aki kivándorolt Amerikába. Szabó volt ő is. Amikor Balassagyarmaton laktunk, az apukával közösen volt nekik műhelyük, de üzlethelyiség volt. Nős volt és egy fia volt neki. Keresztény felesége volt, Böske néni. Valami olyasmit hallottam, hogy neki el kellett menekülni a kommün után, és azért vándorolt ki Amerikába. Emlékszem, hogy ez közvetlenül az anyukám halála előtt lehetett, hogy ott voltak nálunk elbúcsúzni. Ez körülbelül 1919 végén lehetett. Soha nem leveleztünk velük, nem tudom, miért. Azt tudom, hogy amikor a deportálásból hazajöttünk, Etel valakitől a családból megtudta az amerikai címüket, és írt az Ignácnak, és egyetlen egy csomagot küldött. Ruhaanyagokat küldtek, nagyon szép, sok méter anyagot, úgyhogy a gyerekeknek is, a húgomnak is, nekem is jutott kabát meg ruha meg mindenféle. De semmi levelet mellé. És a húgom megköszönte, de semmi további válasz. Valakitől megtudtuk, hogy orvos lett a fia, és nagyon jó módban éltek.

Az apuka Schultz Ármin 1888-ban született Balassagyarmaton. Az apuka szerintem elemi iskolát végzett. Balassagyarmaton, valami szabónál tanulta ki a mesterséget. Férfiszabó volt.

Az anyukámat Oblath Jozefinnek hívták. 1887-ben született Óváron. Nem tudom, hogy milyen iskolája volt. Háztartásbeli volt. Azt mondták, hogy nagyon szépen tudott varrni, és az óvári parasztmenyecskéknek pruszlikokat meg ingeket varrt, de nem dolgozott. Fogalmam sincs, hogy ismerte meg az apukámat. Azt sem tudom, hogy hol házasodtak. Gondolom, hogy 1910-ben vagy 1911-ben házasodhattak, mert én 1912-ben születtem. A lánynevem Schultz Piroska. A húgom, Etel, aki csupán 15 hónappal fiatalabb, mint én, 1913-ban született, és volt egy 8 évvel későbbi kisöcsénk, a Pistike.

Én Balassagyarmaton születtem, az Etel Óvárban született, az most szlovák terület, mert – ezt csak hallomásból tudom, mert nagyon kicsi voltam akkor – az apukám hogy miért, miért nem, fogalmam sincs róla, Berlinben dolgozott egy ideig. De nem tudom, mennyi ideig. És mikor a húgom született októberben, már akkor kezdődtek ezek a háborús dolgok. És akkor apuka hazajött. De anyuka szülni hazajött az ő szüleihez Óvárba. Az biztos, hogy mikor már apuka is hazajött, akkor Balassagyarmatra jöttünk vissza. Mert azt tudom, hogy a háború alatt Balassagyarmaton laktunk az Ipoly utcában.

Anyukám szép volt, nagyon szép volt, az ikertestvére is nagyon szép volt. És kedves volt nagyon. Kontya volt. Szép barna haja volt, és nem volt túl magas. Otthon sose volt bekötve a haja. Csak amikor olyasmit dolgozott, takarított vagy ilyesmi, de nem a vallás miatt. Hosszú szoknyát viselt, azt tudom, kötény volt előtte. Az élő arcára azért nem olyan nagyon emlékszem. Az olyan régen volt.

Az anyuka kóser háztartást vezetett. Nálunk is Balassagyarmaton a gyerekkoromban külön volt a tejes és a zsíros edény. Nem mentünk templomba minden pénteken, csak ünnepkor. Pészahkor biztos tudom, hogy nem volt kenyér. Én nem emlékszem, hogy otthon nálunk volt-e homecolás. Én csak arra emlékszem, hogy a testvérénél, a Netka néninél, ez nagyon pontosan be volt tartva. Külön pészahi edény volt, és egyébként is külön volt a tejes edény, külön a zsíros edény. És azt is tudom, hogy a széderestén Etel meg én a Netka néninél voltunk. Csak mi, gyerekek mentünk oda. Anyuka, apuka nem jött. Hanukakor tudom, hogy kindlit [kelttésztából készült, beiglihez hasonló zsidó sütemény diós vagy mákos töltelékkel] sütött az anyuka, de ünnepség nem volt. Nem emlékszem, hogy volt-e gyertyagyújtás. Nem is nagyon emlékszem ezekre a dolgokra. Az biztos, hogy nem járt mikvébe. És ő nem viselt parókát.

Nagyon halvány emlékeim vannak a balassagyarmati időről, csak egy-két dolog él élénken az emlékezetemben. Például egyszer Etel beteg volt; pénteken este égtek az ünnepi gyertyák, és apuka cigarettára gyújtott, ami zsidóknál ünnepkor sok egyébbel együtt tilos. Anyuka ezért veszekedett, és apuka hirtelen mérgében földhöz vágta a gyertyatartót.

Másik emlékem, hogy apu katona volt és szabadságra hazajött és az Etelt meg engem kézen fogva elvitt anyuka testvéréhez, mert azt mondta, hogy az Ipoly utca, ahol mi laktunk, túl egyenesen megy az Ipolyra, és túlról a csehek lőttek, a Zichy utca meg ide-oda kanyarog. És emlékszem, hogy a mi udvarunkban hátul volt a hitközség pászkasütő üzeme, és az udvaron állt valami mozdonyszerű fekete nagy gép, és ezt a mozdonyyszerűséget érte lövés, borzasztóan nagy hangja volt.

Egyszer – akkor már 8 éves voltam – nagy jövés-menés volt és suttogások, de mégis megtudtuk, hogy anyuka meghalt. Az öcsénk akkor 5 hónapos szopós baba volt. És mindenfélét össze-vissza meséltek. Persze nem nekünk, a gyerekeknek, de hallottuk: hogy látták, amikor apuka a hátán cipelte anyukát, és bedobta az Ipolyba. A rendőrség is kihallgatta. De persze ebből egy szó sem volt igaz, hanem anyuka öngyilkos lett. Szegény anyám temetésére nem emlékszem, csak úgy rémlik, hogy az udvaron állt valamin egy hosszú deszkaláda, és sok ember volt.

Tudom, hogy apukával rosszul éltek. Elégedetlen volt a sorsával, meg hogy az apuka nem volt vallásos. 1920-ban halt meg, akkor csak nyolc éves voltam, és akkor nem kérdeztünk. Később már, mikor már felnőtt lettem, kíváncsiabb voltam, de akkor már nem volt kitől kérdezni, hogy mi volt.

A következő idők szinte teljesen elmosódnak, semmire sem emlékszem, hogyan volt, csak már arra, hogy Pesten voltunk. Sem a csomagolásra, sem az utazásra nem emlékszem. Az is csak úgy ködfátyolon keresztül van bennem, hogy hol az apuka egyik nővérénél a Vay Ádám utcában, hol a másik nővérénél a Szerecsen utcában laktunk, úgyhogy egy évet veszítettem is az iskolából, meg a húgom is, mert hol itt voltunk, hol ott voltunk, itt is elkezdünk valamit járni, de sehol sem tudunk levizsgázni. És újra kellett járni az évet. Apuka nem volt velünk, csak a kisöcsénk egy dajkával. A kisöcsénk nagyon hamar meghalt, mert diftériát kapott. Ő valahol itt lett eltemetve Pesten. Láttam a kis halott öcsémet, mikor eltemették. Rendesen el lett temetve zsidó temetőben, de hogy hol, fogalmam sincs róla. Ez 1920-ban volt.

Aztán már csak arra emlékszem, hogy a Dob utcában laktunk, és volt új mamánk, meg egy kistestvérünk, Magdi, aki éppen annyi idős volt, mint Pistike lett volna, ha megéli. Ettől kezdve már rendezett körülmények között éltünk. Apuka 1921-ben házasodott a mostohaanyámmal. A mostohaanyám Ádám Margit is balassagyarmati volt, valamikor az 1890-es években született. És azt hiszem, fiatal korukban ismerték egymást. De hogy Pesten hogy jöttek össze, ezt nem tudom. Őt is anyukának hívtam. Nagyon jó mostohaanyánk volt. Ő kitanult, szalonmunkát végző varrónő, és neki volt szoba-konyhás, komfort nélküli lakása, és mi odaköltöztünk őhöz, mikor összeházasodtak. Ők rendesen össze voltak házasodva, de nem emlékszem egyáltalán az esküvőre.

Özvegyasszony volt a mostohaanyám, amikor apámmal összeházasodtak. A mostohaanyám fiatal volt, olyan harminc körüli. Nekem öreg volt persze, néni korú, mert nyolc-kilenc éves voltam akkor. Rendes, modern ruhákat hordott. Divatosan öltözködött. A haja kétoldalt be volt sütve neki, és kontya volt. Kalapot viselt az utcán, nem kendőt.

Nem nagyon emlékszem az elemire. Az elemít én annyira szétszórva jártam: kezdtem Balassagyarmaton, aztán jártam az Erdélyi utcai iskolába meg a Homoki utcai iskolába, és csak a harmadikat és negyediket jártam a Kazinczy utcában – amikor már az apuka újra megnősült, és ott laktunk a Dob utcában. A Dohány utcai polgári iskolába jártunk. A polgáriban csak a hitoktató volt férfi, az összes többi tanár nő volt. Én mindig tiszta jeles tanuló voltam, és nagyon könnyen tanultam, az Etel nagyon nehezen tanult, de majdnem tiszta jeles volt majdnem mindig. Ő mindig borzasztóan erőlködött, hogy velem tartsa a lépést. De őneki ez megerőltetésébe került, nekem meg nem került. Amikor a polgári iskolába bekerültem, azt hiszem, egy valamiből, írásból volt jó osztályzatom, nem jeles, és a polgári iskolai osztályfőnök, akihez kerültem, kicsit kétkedően fogadta, hogy ilyen jó tanuló voltam. Bán Gézánénak hívták. Sok tantárgyat tanított: magyart, történelmet, kézimunkát. Nagyon szerettem a tantárgyait. Minden kézimunkát tőle tanultam, a gobelintől elkezdve a gépen való varrásig. Aztán a kedvence lettem neki. Annyira példakép voltam, hogy előfordult az, hogy például magyar nyelvtan órán a negyedik osztályba hívtak be valamire feleletet adni nyelvtanból, mikor én elsős voltam, hogy én azt hogy tudom, és a negyedikesek nem tudják. A Bán Gézáné nagyon művelt és nagyon jó ember volt. Én eredetileg orvos szerettem volna lenni, de ahhoz kellett volna egy különbözeti vizsgát tenni polgári után latinból, és nem volt pénzük a szüleimnek, hogy külön tanárt fogadjanak. De a Bán Gézáné adott egy levelet a Práter utcai gimnáziumba egy tanárnőhöz, hogy esetleg elvállalna. Az anyuka kíváncsi volt rá, hogy mit írt a tanárnő, kinyitotta a levelet, és úgy visszarágasztotta, hogy nem lehetett látni. Nagyon ajánlott engem [a Bán Gézáné] ennek a tanárnőnek, de hozzá volt téve: kár, hogy zsidó.

Aztán volt még egy vénkisasszony, a német tanárnőnk, Bittó Augusztá. Akkor kötelező nyelv volt a polgáriban a német nyelv, és elég jól ment nekem, de valahogy nem kedveltük egymást. Ez egyik se volt zsidó. Több tanárra nem emlékszem már polgáriban sem.

Voltunk egy páran zsidók az osztályban. De már nevek se nagyon emlékszem. Sok zsidó lány volt a polgári iskolában. De egyáltalán nem emlékszem csúnya megjegyzésekre. Egyszer sem. Még a kereskedelmiben [lásd: kereskedelmi iskolák] sem. Nem sok zsidó volt a kereskedelmiben, ahova jártam négy felső kereskedelmibe.

Nagyon jóba voltam a Salzer lányokkal. A Király utcában volt valami ruhaüzletük, jómódúak voltak. Voltam náluk meghíva délutáni zsúrra. Azt hiszem, a Király utcában laktak, és szép nagy lakásuk volt. Zongorázni tanultak. Három lány volt. A két fiatalabb járt velem, az idősebb nem. A Kohán Dorottya olyan szegény kis zsidó lány volt, és sovány volt. Volt még a Komor Márta, szép, vörös hajú zsidó lány volt. Nem nagyon jöttek hozzánk barátnők, mert nekünk kicsi lakásunk volt, és a műhely is ott volt.

Sokszor vittek közös matinékra színházba, vasárnap. És anyukával is jártunk színházba. Nagyon sokat jártunk a Nemzeti Színházba. A mostohaanyám egyik testvére az Akácfa utcában lakott, közel a régi Nemzeti Színházhoz, úgyhogy télen a kabátunkat levettük nála, ne kelljen a ruhatári jegyért fizetni – szegények voltunk –, és egy nyaksállal rohantunk végig az Akácfa utcán és föl a kakasülőre, és nagyon sok szép darabot láttunk. Apuka színházba nem járt. Moziba igen, és minket is elvitt moziba. Hogy miket láttunk, arról nincs fogalmam.

Úszni jártunk. Arra súlyt helyezett a mostohaanyánk, hogy megtanuljunk úszni az úszómestertől a Rudas uszodában. Idősebb Milka néni egyik lányával jártunk általában uszodába. Korcsolyázni is tanultunk, de akkor műkorcsolya meg ilyesmi nem volt, de az iskolában volt sokszor felöntve az

udvar, és azon korcsolyáztunk.

A mostohaanyám nem volt nagyon vallásos. A nagyünnepeket megtartotta, de péntek esti gyertyagyújtás nem volt. Hanukát sem tartottunk. Széder meg macesz vagy ilyesmi nem volt. Jom Kipurkor böjtölt, és amikor azt a kort elértük, akkor mi is böjtöltünk. Hogy az apuka böjtölt-e, arra nem emlékszem. Jom Kipurkor elmentünk a templomba, de nem voltunk ott egész nap, csak a Kol Nidrán. Bárheszt sütött, azt hiszem, minden pénteken, de nem volt péntek este különleges étel, de szombaton nem főzött. Sóletet ettünk sokszor, mert szerettük. Megcsinálta pénteken a sóletet, és szombaton felmelegítette. Arra emlékszem, hogy nyáron mindig olyat főzött pénteken, hogy ne kelljen szombaton melegíteni, ha nem muszáj. Nem volt az anyukánál nagyon szigorú kóser háztartás, de azért nagyjából az volt. Szóval nem volt összekeverve a tejes a zsírossal, külön is volt a konyhaszekrényben. És hússal és tejjel együtt nem ettünk. Nem volt, mondjuk, hogy egy húsos leves és egy túrós tészta. Soha nem került az asztalra együtt hús meg vaj. A tejeslábas külön volt, mert az minden normális helyen – azt hiszem, tán a keresztényeknél is – külön van azért. De nem volt külön mosogatva. És disznóhúst nem főztek. Sokszor baromfival és libazsírral főzött. Vágott libát, vágott baromfit vett anyuka a csarnokban. Zsidótól vette, de hogy kóser volt-e vagy nem, nem tudom. Volt egy bejárónő, mosónő, nem mosott az anyuka. De a főzést, takarítást ő csinálta. Otthon volt, az Etel is otthon volt.

Én nagyon sok széderestén voltam, mert az iskolában húsvéti szünet volt, és akkor mi, gyerekek lementünk Balassagyarmatra, és a szülőanyám ikertestvérénél, a Netka néninél teljes vallásos széderestén vettünk részt. Sándor bácsi vezette a szédert. A má nistánát a Gyuri vagy a Laci kérdezte, már nem emlékszem, melyik. És nem emlékszem arra sem, hogy kinek kellett az afikóment megtalálni. Húsleves volt, arra emlékszem, gombóclevés. De hogy még egyéb mi volt, nem tudom. Nagyon szerettünk ott lenni, és jó volt.

A nyarat is ott töltöttük [Balassagyarmaton] és a húsvéti szünetet, karácsonyi szünetet mindig. Eleinte kizárólag a szülőanyám ikertestvérénél laktunk mi, ketten az Etellel. A mostohaúgom sokkal fiatalabb is volt, mint mi, és ő a mostohaanyám testvérénél lakott, szintén Balassagyarmaton. Később pedig a mostohaanyám nővéreinél is laktunk, ott több hely volt. De reggeltől estig a nagynénémnek a gyerekeivel együtt voltunk. Együtt jártunk a ligetbe, együtt jártunk az Ipolyra fürödni, szóval teljes mértékben együtt voltunk.

A gyermekkorom elég hosszú időszakában szegények voltunk, mert apukának nem volt munkája. Volt, amikor csak zsíros kenyérre jutott ebédre. A Fürdő utcában – most József Attila utcának hívják – volt egy híres férfiruhaszalon, és eleinte oda bedolgozott az apuka. Onnan kapta a munkát, és otthon dolgozott. Eleinte apuka csak mérték utáni munkát vállalt, és később kezdett konfekciómunkára áttérni, nagy cégeknek bedolgozó lett. Apuka sokat dolgozott. Férfikonfekciót csinált. Több cégnek dolgozott az apuka, de ő kapta az anyagot tőlük. Öltönyöket, kabátokat, nadrágokat.

Amikor a Dob utcában laktunk, és apuka még csak szalonmunkát végzett, otthon volt a műhelye, és még segéd is dolgozott, Wittmann úrnak hívták, és Magdi úgom, amikor már beszélni tudott, „fiú bácsinak” hívta. Szoba-konyhás lakásunk volt egy kétemeletes ház első emeletének a hátsó lépcsője mellett. Ha vécére kellett menni, az rémes volt; villany nem volt benne, a hátsó lépcsővel szemben volt, és mindig félttem kimenni. A szoba műhely is volt; volt egy ágy a műhelyben, ott aludtunk, meg varrógép meg asztal, ami kellett a varráshoz. Szekrény is volt. Mire reggel a

Wittmann úr megjött, már rendbe kellett tenni az ágyat, fel kellett öltözni stb. A konyhában tanulhattunk a műhely miatt, és ez nem volt valami jó, mert a konyha mindig sötét volt, ablak nélküli, és fedett folyosóra nyílt. Később a szemközti lakásban kivettünk egy szobát. És mi, gyerekek ott aludtunk és ott tanultunk. És akkor az eredeti szoba-konyhás lakás lett a műhely. A konyha továbbra is konyha volt, és az apuka meg az anyuka a konyhában aludtak egy kinyitható vaságyon. Reggel összecsukták, este kinyitották.

Aztán valamikor elköltöztünk a Károly körútra. Hogy pontosan mikor, már nem emlékszem, de mikor férjhez mentem, már ott voltunk. Ott három szoba volt. Egy szobában laktunk, és két szoba volt a műhely. 1929-ben már nagy műhelye volt apukának a lakásban. Több nagy varrógépe és szabásgépe volt, ő szabott. Sokan dolgoztak nála, rokonok is, meg vadidegenek is. Nem mindegyik volt zsidó. Azt hiszem, szombaton nem dolgoztak. Nem tudom, miért nem költöztek nagyobb lakásba, amikor már jobban ment. Akkor én már nem voltam otthon.

Ekkor már jól éltünk. Sőt, még autót is vett apuka 1928-29-ben, ami akkor még nem volt olyan mindennapi dolog, mint ma. A családban nem is volt senkinek. Apuka nem kapott jogosítványt, mert kiderült, hogy színtévesztő. Az autót egy ideig apuka egyik nővérének a fia, Miklós vezette. Később mostohaanyám húgának a férje, Rudi bácsi, aki éppen állás nélkül volt, vezette. Szórakozásra használták az autót, munkához nem. Meg Balassagyarmatra mentek. És olyankor szóltak ennek a rokonnak. Nagyon jóban voltak.

Volt egy emlékezetes utazás. A kocsi nagy, nyitott kocsi volt, de valami vászon tetőt rá lehetett húzni. Akkoriban nem volt korlátozva, hányan ülhetnek a kocsiban, ahányan belefértek. 1928 tavaszán apukáék Balassagyarmatra indultak rokoni látogatásra. Vezető Rudi bácsi volt. Utazott még a felesége, apuka és anyuka, és apuka két nővére, a Milka és Giza néni. És már mind bent ültek a kocsiban, amikor megszólalt a Giza néni férje, hogy „Persze a szegény rokont sohasem vizitek”. Mire apuka mondta: „Gyere, ha akarsz jönni.” És beült hetediknek. És sajnos ez lett a veszte. A kocsi durrdefektet kapott, felborult, és a szegény Gyula bácsi úgy esett, hogy félig kint volt, a kocsi oldala a mellén feküdt. Még élt, amikor bevitték a balassagyarmati kórházba. A műtőasztalon halt meg. Balassagyarmaton temették el.

Később – de nem tudom, pontosan mikor, mert akkor én már nem voltam otthon, férjnél voltam – apuka társult a nővére, Milka Irén lányának a férjével, Arnolddal, aki szintén szabó volt. Nagy műhelyük volt a Népszínház utca és Tisza Kálmán tér sarkán; sok segéddel dolgoztak, mert nagykereskedőktől vállalták a munkát.

Akkor már elköltöztek az anyukáék a Károly körútról. Először a Kertész utcába költöztek. Az egy két szoba félkomfortos lakás volt, szóval ott volt vécé. A Károly körúti lakásban sem volt fürdőszoba, csak vécé. De minden nap rendszeren kellett mosakodni: lábat mosni. A konyhában, lavórban. És fürdőbe jártunk minden héten, a Rudas fürdőbe. Ott medence volt és zuhanyozók meg vödörök meg mit tudom én, mik. A medencében úszkálni is lehetett, mert az nem volt olyan nagyon meleg víz. Utána pedig a Dohány utcába költöztek. Nem tudom pontosan, hogy miért költöztek el, azt hiszem, hogy pénzkérdés volt, olcsóbb volt. De ebben a lakásban már volt fürdőszoba. És innen költöztek az Almássy térre.

Az egy háromszobás lakás volt. Két szoba egész nagy volt, de a harmadik szoba is olyan volt, hogy egy komplett hálószoba elfért benne. És fürdőszoba is volt, külön vécé, nagy előszoba. Volt még

egy benyíló, a cselédszoba. Ott megint nagy műhely volt. Nem tudom, mi lett a közös műhellyel. Szétment az a társaság. A legnagyobb szoba 6x7 méteres nagy szoba volt, ott volt a műhely. Itt megint volt sok műhelydolgozó.

A testvérem, Etel egyéves kereskedelmet végzett [lásd: kereskedelmi iskolák], gyors- gépíró tanfolyamot a kereskedelmiben, és előtte négy polgárit. A háború előtt irodában dolgozott, valami lakatosműhelyben. Nem sokkal én utánam ment férjhez Schneller Józsefhez. Talán 1934-ben vagy 1935-ben. Szabó volt a férje, apukának társa lett. A mostohaanyám révén valami rokon volt a férje. 1936-ban született az Ági. Ez az egy gyerekük volt.

A mostohatestvéreimet Diamant Magdának hívták, aztán később magyarosított. Dési Mária lett belőle. Nagyon érdekes gyerek volt. Csak a saját édesanyjától tartott, senki mástól nem félt. Ha nem volt az anyuka otthon, rettentő szemtelen és rossz tudott lenni. De azért mi nagyon jóban voltunk tulajdonképpen. Magda elemi iskolába meg a polgáriba ugyanoda járt, ahova mi jártunk. A Magda nem volt jó tanuló. És semmi egyebet nem végzett, mint a négy polgárit. De eszes nő volt, és úgy magától művelődött, nagyon sokat olvasott. Én nem is tudom, hogy a háború előtt mit csinált. Ők együtt laktak, mert az Etel húgom a szüleinkkel együtt lakott, és a Magda is ott lakott. Több helyen laktak Pesten, a legutolsó lakás az Almássy téren volt. Aztán a háború után Magda dolgozott a városházán, tisztviselő volt, volt gondnok balatoni üdülőben. De a legvégén egy cukrászdában dolgozott mint kávéfőző. Azt hiszem, hogy a férjével egy ilyen üdülőben ismerkedett meg. Tán az ötvenes évek vége felé házasodtak össze. Dr. Horváth Imrének hívták, és fiatalabb volt Magdánál öt évvel. Elmeorvos, pszichiáter lett. De tulajdonképpen Magda tartotta el a férjét, és azt hiszem, neki köszönhettem, hogy egyáltalán el tudta végezni az orvosi egyetemet. De meghalt 1982-ben, Magda meg 1984-ben. Gyerekük nem volt.

Mi rokonok voltunk a férjemmel. Másod-unokatestvérek. A férjem nagypapája a Kohn Jakab és az én anyai nagymamám, a Kohn Antónia, testvérek voltak. És egy uzsonnán találkoztunk a nagynénémnél, a Linka néninél. Nem voltam még egész 17 éves. És hívott, hogy a Műjépgályára menjek ki vele. A szüleim elengedtek egyedül, mert rokon volt. Az Imre fiatalabbik testvére a mamájával és övele lakott a Wesselényi utca 29-ben, és meg lettem hívva oda. És megtetszettem. Soha nem voltak fiúudvarlóim előtte. Ő 30 éves volt és meg akart nőszülni. S nem talált magához valót. És akkor így udvarolgatott. És megkérte a kezemet. És nekem el kellett döntenem. Második kereskedelmet végeztem el, amikor föl lett adva a kérdés, hogy ő minél előbb szeretne házasodni. Nem akart várni. Nagyon jó tanuló voltam, nagyon szerettem iskolába járni. Akkor arra nem volt még lehetőség, hogy férjes asszony iskolába járjon. Nem is érettségiztem le, mert úgy döntöttem, hogy férjhez megyek. De nem jó ilyen nagyon korán férjhez menni. Jó házasság volt, de sok minden kimarad az ember életéből. Például én szerettem volna egy kicsit táncolni, a férjem utált táncolni. Tehát ez teljesen kimaradt az életemből. Azóta is rosszallom, hogy a szüleim egy 17 éves lányt hagytak egyedül dönteni.

A férjem Hahn Imre volt. A nevünk 1934-ben Hámosra változott. Ezt a férjem csinálta. Körülbelül akkor, amikor kitértünk, de lehet, hogy már valamivel előbb is. Az Imre nagyszülei, azt hiszem, Kiskunhalasról származnak. Az édesapja Hahn Mór, azt hiszem, Szeged környékén született, Szentiványpusztában, 1873-ban. És 1872-ben született a felesége, a Kohn Éva, Nagypeszekén. Korábban, lány korában, ezt csak úgy hallomásból tudom, állítólag gyémántcsiszoló volt, de semmi többet nem tudok róla. Az Imre apja nyomdász volt, és szocialista. A férjem Budapesten született

1899-ben. Sokkal idősebb volt, mint én. Az édesapja 1914-ben meghalt. A mama nem ment férjhez újra. Mikor menyasszony lettem, akkor még élt az apai nagymamája, kis töpörödött anyóka volt, azt sem tudom, hogy hívták, és be lettem mutatva, meg egyik nagybácsijának. 1929-ben, akkor házasodtunk, én 17 éves voltam, ő 30.

1929 decemberében volt az esküvő. A Dohány utcai zsinagógában volt az esküvőnk. Ott laktunk a VII. kerületben. Akkor már nem a Dob utcában laktunk, hanem a Károly körút 9-ben. Reggel volt az anyakönyvvezetőnél az esküvő és utána volt a templomi. Szép esküvőm volt, nagy esküvőm volt. Meg nem tudom mondani, hányan voltak ott, de a legközelebbi hozzátartozók, nagyon sokan. Az Imre részéről eljött az édesanyja, az összes nagynénje, a testvérei, a testvéreinek a gyerekei, nagyon sokan voltak. A polgári iskolai tanárnőm és osztályfőnököm, Bán Gézáné, nagyon kedvelt és nagyon odavolt, hogy férjhez mentem, és az egész volt polgári iskolai osztályt elhozta. Nászajándékba kézimunkákat kaptam az osztálytól. Nagy ebéd volt fönt a lakásban. 20-30 ember legalább volt az esküvő után a lakáson. A nagyszobában két hosszú asztal volt. De hogy mi volt az ebéd, már nem tudom.

Nagyon szép ruhám volt. Hímes selyem, középkék, hosszú ujjú, és gyönggyel kivarrt gallérja és mandzsettája volt. Akkor az volt a divat, hogy a szoknya eleje rövidebb volt, a háta hosszabb, nem földig érő, de hosszú. A mostohaanyám bátyjának és a feleségének nőiruhaszalónja volt, de elegáns, nem konfekció, hanem kimondottan szalon, és ők csinálták. De fizetni kellett érte.

Nem volt igazi nászút, az első estét a Royal Szállodában töltöttük. Mi eljöttünk az esküvői ebédre, és a Royal Szállónak akkor volt az úgynevezett Pálmakertje, és ott találkoztunk három unokabátyámmal, akik Imrének is unokatestvérei és legjobb barátai voltak. Ott találkoztunk és beszélgettünk, és egy éjjelt ott töltöttünk. És utána Mátyásföldre jöttünk ki. Mert a házat már előbb megvettük, és be volt rendezve majdnem teljesen.

Volt egy nagy bőrönd, és tele volt rakva porcelánnal, üveggel, a menyasszonyi csokrom benne volt. Nem tudom már megmondani, hogy mi minden. Az édesapám autójával mentem az esküvőre, és ebbe az autóba pakoltunk aztán be pár nappal az esküvő után. A Károly körút 9. egy átjáróház volt, az egyik oldala a Károly körútra, a másik a Rumbach utcai templomra nézett. És ott a Rumbach utcai kapunál állt a kocs, és oda lett föltéve a szőnyeg meg a sok minden holmi. És elmentünk Mátyásföldre. Kiértünk, és a bőrönd sehol. Ottfelejtettük a kapunál a bőröndöt. A bőröndben belül benne volt a Dob utcai cím. Mert ezzel utazgattunk, meg a szüleim is, ha mentünk Balassagyarmatra, és benne volt a név és a cím. De ez még nem elég, a szerencse az volt, hogy a mi Dob utcai lakásunkba apuka fiatalabb nővére, a Giza néni költözött be. És a becsületes megtalálók kinyitották a bőröndöt, és látták, hogy ez nászajándék lehet, ott volt benne a menyasszonyi csokor, és föl vitték oda. És így került meg minden, amit teljesen elveszettnek hittünk.

A mátyásföldi ház eredetileg a férjem és az anyósom nevére volt, azért, mert egyformán adtak az előleghez, és arról volt szó, hogy közösen fogják fizetni. Az anyósomnak szénpincéje volt. Szenet, fát árult, kiskereskedő volt. De beteg lett, és bezárta a szénpincét, s akkor nemhogy nem tudott fizetni, hanem mi tartottuk el. És akkor azt szerette volna, hogy a fia nevére legyen írva a ház. Ez 1939-ben volt. De zsidónak nem írták át.

A házat már együtt néztük ki [az esküvő előtt]. Pest környékén akartunk venni, mert az anyósommal közösen volt ez, és ő vidékre akart menni. Nagyon szeretett engem. Jobban szeretett nálam lakni, mint a saját lányainál. Minden hónapban bement egy-két napra a lányaihoz, de egy-kettőre telefonált a férjemnek, hogy gyere értem, megyek haza. Jó kis pletykás öregasszony volt. A testvére, a Lina néni ott lakott szintén Mátyásföldön, és összeültek, és pletykáltak a családról. Kedves asszony volt, a gyerekeket nagyon szerette, vitte őket moziba, amikor még jól volt. Az anyósom semennyire nem volt vallásos. Templomba nem járt. Böjtölt [Jom Kipurkor].

Eredetileg a ház két szoba összkomfort volt. Vadonatúj ház volt, 1928-ban épült. A Pesti Hírlap volt tulajdonosa, Légrádi Károly vette meg valami fatelepestől ezt a területet, és parcellázta. Ő építtette ezeket a házakat eladásra. Egy csibész volt az építő, mert amit lehetett, mindent kipróbált a házakból. Nagyon jól néztek ki ezek a házak, fehér kétszárnyas ajtók, parkettázva a szobák, de a parkettát a csupasz földre rakta le, úgyhogy 6-7 év múlva ki kellett dobni, mert elrohadt a parketta, és újra kellett parkettázni a két szobát.

Pénzt nem kaptam [hozományba], de a teljes lakást a szüleim bútorozták be. Kaptam egy hálószo- és egy ebédlőbútort és egy konyhabútort meg tűzhelyt. Két ágy a hálószobában, két éjjeliszekrény, két nagy szekrény, egy fehérműs meg egy akasztós, egy nagy tükör. A tükörnek volt két szekrénye, az akkori divat szerint szép világos fából. Meg még egy kanapé – ez volt a hálószobabútor. Az ebédlőbútor egyszerű, hosszú ebédlőkredenc volt 3 ajtóval, nem volt egy drága bútor, egy tálaló volt ehhez, egy vitrin, egy nagy ovális szétnyitható asztal, 2 karosszék és 6 szék volt hozzá, kis berakásokkal. A bútort készen vették. És nászajándékba konyhaedényeket, teáskészletet, sok pohárkészletet, szőnyeget, csillárt, mindenfélét kaptam. Szóval ilyen kispolgári módon.

Most már 3 szobás a ház, mert 1939-ben építettünk hozzá még egy szobát. Eredetileg azért építettük, mert a férjem testvérének a Klárinak a férje B-listás lett [lásd: Bé-lista], és egy darabig odaköltöztek a másik testvéréhez a férjemnek, és a bútort kihozták Mátyásföldre. Az anyósomnak, aki nálunk lakott, először az ebédlőbe tettük ki a díványt, és később a harmadik szobában lakott. A gyerekek velünk aludtak még akkor. Nem volt gyerekszoba. Más világ volt akkor.

A férjemnek két lánytestvére volt, az Irén és a Klári. Az Irén férjezett neve Rosner Márkné és a Klárié Weiner Lajosné. 1901-ben született az Irén és 1903-ban a Klári. Elég korán mentek ők is férjhez. Körülbelül egy időben kellett hogy összeházasodjanak, 1921-ben vagy 1922-ben, mert 1923-ban, egy évben született Ibi és a Tibi. Lány korában mind a két sógornóm a régi OTI-ban, az Országos Társadalombiztosítási Intézetben irodában dolgoztak. Szerintem 4 polgárit végeztek. A sógornóim egyáltalában nem voltak vallásosak, csak a böjtöt tartották, de semmilyen gyertyagyújtás vagy ilyesmi nem volt.

A Klári nem dolgozott, akkoriban a nők, ha férjhez mentek, nem nagyon dolgoztak. A férje úgy emlékszem, hogy a Generál Biztosítóban dolgozott. A férje B-listás lett. Kitették az állásából. Kapott valami végkielégítést. Ez 1938-ban vagy 1939-ben volt, talán azért tették ki, mert zsidó volt. És jövedelem nem volt, elhelyezkedni nem tudott újból. Nem tudták a lakbért fizetni, és egy darabig odaköltöztek a másik testvéréhez a férjemnek, és a bútort kihozták hozzánk Mátyásföldre. A Klári fia, a Tibi azt sem tudjuk, hogy hol van. Munkaszolgálatba vitték el. Klári gettóban volt. És a gyerekeim vele voltak a gettóban. A Klári harisnyaszemeket szedett a háború után. Végül patikában pénztárosként dolgozott a nyugdíjazásáig. 1973-ban halt meg.

A Rosneréknek cipőkelléküzletük volt a Baross utcában, bőrt is árultak. Egy vacak kis kóceráj volt, nagyjából szemben a lakásukkal. Kétszobás lakásuk volt, a ház maga sem volt előkelő. A sógorom meg az Irén dolgozott csak az üzletben. Irénnek volt egy lánya, az Ibi meg egy fia, az Endre. A fia 1927-ben született. Endre nem tudom, mit csinált. Az Ibi irodában dolgozott valahol, de hogy kinél, nem tudom. Az Ibit a KISOK pályáról vitték el – Németországban temették el. Valaki küldött neki képet a sírjáról, ápolták a sírját egy időben. A fia meglógott valahol a munkaszolgálatból, és az oroszok elkapták, és kivitték őt Oroszországba. Semmit nem tudunk róla, hogy hol, mikor halt meg. Az Irén a férjével bujkált. A háború után Irén dolgozott közértben, aztán irodában dolgozott sokáig, tán 90 éves koráig. 101 éves volt, mikor meghalt 2002-ben. Nagy ünnepséget csináltak a nyugdíjasházban a 100. születésnapján. Mind a két sógornőm a zsidó temetőben van, egy sírban.

Azelőtt az szokás volt, hogy minden nap takarítani kellett, és minden pénteken nagytakarítást csinálni, konyhabútort lemosni. Főzni nem nagyon főztem, mert az anyósom nálunk lakott már akkor, és ő főzött. Mikor férjhez mentem, abszolút nem tudtam főzni. Az első főztömet, amit csináltam, nem lehetett megenni. Paradicsomlevest főztem, és akármit raktam bele, nem volt jó; még cukrot tettem bele, még rántást tettem bele, de sót nem tettem bele! Én bevásároltam, gyerekeket sétáltattam, kézimunkáztam, varrogattam, szóval nem voltam egy pihenő ember. Olvasni olvastam, főleg este az ágyban. Most is itt a könyvem amit olvasok, nem is tudok anélkül elaludni, hogy ne olvassak.

Fiatalasszony koromban minden vasárnap voltak kártyapartik nálunk. Sokan jöttek, a sógornőim, a Klári és az Irén, a mostohaanyám rokonai meg az unokatestvéreim, a Náci bácsi fiai. Annak ellenére, hogy amikor összeházasodtunk, a férjem azt mondta, hogy nincs rokonság, de ez egyáltalán nem volt betartva. Mi 1929-ben költöztünk oda, és 1930-ban a szülőanyám legidősebb bátyja, a Náci bácsi Mátyásföldön épített házat, és ott laktak a három fiukkal. Közel volt a két ház, öt percre. Az unokabátyáim a férjemnek a barátai voltak – rokonok és barátok is. Szerettem őket nagyon, intelligens, művelt, olvasott emberek voltak. Érettségiztek. Akkor nagy szó volt, ha maturált valaki.

A Náci bácsiékhoz mi is sokat jártunk. Szerettek minket, különösen a Náci bácsi. A Lina néni furcsa asszony volt, szeretett előkelősködni, pedig műveletlen volt. Vacsora után átmentünk, különösen amíg nem volt gyerek, és aztán pedig nagyon szoros volt a kapcsolat az én gyerekeim és az Andor fia között.

Vendégszerető ház voltunk, nagyon szerettek nálunk lenni. Sokszor volt, hogy már ebédre kijöttek, sokszor volt, hogy hoztak magukkal ebédet, sokszor közösen főztünk. A kártyázás még akkor is volt, amikor már megvoltak a gyerekek. A sógornőmék, a Kláriék, is jöttek, bár egy ott jó pár évvel idősebb gyerek volt. Nagyon szerettek itt lenni. Mátyásföldön is nyaraltak a sógornőmék. Nem nálunk, hanem kivettek lakást, de az anyósom főzött nekik.

A Klárral szinte hetenként találkoztunk. Nagyon, nagyon szerették az én gyerekeim az ő gyerekeit, nagyon szoros kapcsolat volt. Vesekővel operáltak 24 éves koromban. És amikor én beteg voltam, a két gyerekeimet a Klári gondozta. Náluk is lakott a férjem a gyerekekkel, mikor én kórházban voltam.

A háború előtt nem olyan sűrűn, de jártunk színházba, moziba. Én operába először fiatalasszonyként kerültem, a férjemmel együtt voltunk az operában. Volt Mátyásföldön az

IKARUSZ-nak egy sportterme, és ott egy héten egyszer voltak mozielőadások. De Pesten sokszor voltunk, a nagy mozikba jártunk. A Kossuth Lajos utcában van egy mozi, azelőtt Fórumnak hívták, ott láttam az első hangosfilmet. Volt sokszor, hogy egy egész sort elfoglaltunk, mert jöttek a Náci bácsiék, mi mentünk, jöttek a sógornőmék. Úgy emlékszem, hogy általában későbbi előadásra mentünk. Persze ez minden akkor volt, mikor nekem még nem volt gyerekem. De azért volt, hogy megkértük a Klárit, hogy jöjjön ki vigyázni a kisgyerekekre – de mondjuk, ez nem olyan sűrűn fordult elő.

Az unokabátyáimnak a férjemmel közösen csónakjuk volt, és volt közvetlenül az újpesti összekötő hídnál az első csónakház, ott bérelték a helyet a csónaknak. És ahogy kezdett jó idő lenni, mentek először lakkozni, rendbe tenni. Aztán mikor már én is a társaságban voltam, mentünk rendbe hozni a csónakot, és minden hét végén mentünk a Dunára evezni két csónakban. Akkor nem volt divat, hogy a menyasszony egy sátorban aludjon a vőlegényével, így ők szombaton fölmentek Vádra vagy Horányba, és én vonattal mentem vasárnap reggel utánuk, és aztán este meg haza. Ez volt minden hétvégén, amikor jó idő volt. Hogy pont ez a sport hogy jutott eszükbe, nem tudom, de a Jenő a Munkás Testedző Egyesületnek volt tagja. A férjem is tagja volt ennek. A férjem szeretett és nagyon jól tudott evezni. Kormányos nélkül is ha voltunk kétpárevezősben, akit nem akartunk hogy elhagyjon, nem tudott elhagyni minket. Később aztán abbamaradt az evezés.

Télen jártunk síelni. A férjem míg legény volt, volt külföldön is, Mariazellben meg más osztrák helyeken. Akkoriban a budai hegyekben nem volt nagyon sok hó, de azért volt, és a Munkás Testedző Egyesületnek Nagyszénáson volt egy menedékháza, és mi oda jártunk. A síelést nem annyira szerettem, mert bekerültem olyanok közé, akik évek óta síeltek, és én nem voltam egy hős. De azért szívesen mentem, és gyorsan megtanultam síelni.

A férjem a MEFTER-nél, a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt-nél dolgozott, szabadjegye volt hajóra. Voltunk Bécsben hajóval, az anyósom is velünk volt, szegényt mindenhova kellett vinni. Ragaszkodott a férjem hozzá. Nem volt különösebb bajom vele, azért megvoltunk egymással.

Fiatalasszony koromban a szüleim sokat nyaraltak a Római-parton, de én ott egyszer sem nyaraltam velük. A két sógornőm a három gyerekkel minden évben nyaralt a Balaton mellett, Nagymaroson a Duna mellett. Egy-két hétre én is elmentem hozzájuk, de ez akkor volt, amikor már a Marika volt. Aztán jöttek a rossz idők, és abbamaradtak ezek a nyaralások.

A férjem érettségizett csak. Akkoriban érettségi az egyetemi diplomával ért fel. Szerintem kereskedelmi érettségije volt. Mert gazdasági [területen dolgozott], bérekkel foglalkozott meg leltárakkal, vidékre is volt hogy kellett menjen és rovincsolni. A MEFTER-nél előadóféle volt. 9-től 3-ig dolgozott. Háromkor jött haza, mindig akkor ebédeltünk. Délután már nem ment vissza. Néha volt valami bérszámfejtéssel kapcsolatos munka, amit hazahozott, amit én csináltam aztán. Én otthon voltam, nem dolgoztam.

Mi ki voltunk keresztelkedve [lásd: kikeresztelkedés] a férjem hivatala miatt. Ez állami vállalat volt. És piszkálták a munkahelyén. És volt jóakarója, egy kollégája, aki erőszakolta, hogy keresztelkedjen ki, hogy akkor nem lesz semmi bajunk. 1934-ben már azért a zsidókat nem látták szívesen. És a munkahelyét szerette. Megmondom őszintén, nem tudom, hogy aztán előléptették-e. Akkor valahogy nem figyeltem a rangokra meg ilyesmire. Mindig egy kicsit több pénzt kapott.

A budapesti Rózsák tere templomban lettünk megkeresztelve. Az idősebbik lányom Marika 10 hónapos volt, ő 1933-ban született. Ő is kikeresztelkedett, a Judit lányom kereszténynek született 1935-ben. A keresztapánk volt ott csak ott. Nem is volt keresztanyánk. A férjemnek ez a kollégája egy idősebb, nagyon vallásos ember volt, ő volt a keresztszülőnk. Nem hiszem, hogy hittanra járnunk kellett volna. Katekizmust vagy nem tudom mit, valami könyvet kaptam, és azt elolvastam. Annyira nem volt ez [a kikeresztelkedés] téma, és nem is jöttünk össze keresztény emberekkel, hogy amikor Judit megszületett, azt sem tudtuk, hogy ki legyen a keresztszülő. Akkor zöldkeresztes védőnők voltak [lásd: Zöldkereszt], akik a terhes nővel meg a gyerekekkel foglalkoztak, és megkértem a zöldkeresztes nővért, hogy vállalja el. És ő lett a keresztanyja. A megkeresztelésre nem is emlékszem. Nem volt ünnepség.

Én nem is akartam. Az édesanyám nem nagyon, de elég vallásos volt. Nem viselt parókát, mint például az ikertestvére, de megtartotta a péntek esti gyertyagyújtást. És én ebben a vallásban nevelkedtem, erre a hittanra jártam, azt jobban tudtam, mint a keresztény hittant. A férjemnek az volt a kívánsága, hogy asszimilálódjunk. És én nem akartam, és nagyon hosszú ideig vitatkoztunk rajta, én azt mondtam, hogy én abba beleegyezem, hogy a gyerekek is legyenek keresztény hiten, de én nem akartam. De azt mondta a férjem, hogy nem nevelhetünk kétféle gyereket a családban – mert akkor úgy volt, hogy a fiú keresztény, a lány zsidó [lett volna]. [Az akkori magyarországi törvények értelmében a vegyes házasságban születő gyermekek esetében a fiúk az apjuk, a lányok pedig az anyjuk vallása szerint lettek bejegyezve. – A szerk.] És annyira erőszakolta ez a kollégája a férjemet. És a végén mégis csak bedőltem ennek.

Természetesen minden tőlem telhetőt megtettem, különösképpen, amikor iskolába kerültek a kislányok, hogy megfelelő vallásos nevelést kapjanak; templomba jártam velük, elsőáldozók voltak stb. De én sokat nem tudok a keresztény vallásról azóta sem. És nagyon háborogtam a háború alatt, hogy milyen pápa az, aki hagyja, hogy a keresztvíz, ami minden bűnt lemos, a zsidókról nem mosta le azt, hogy zsidók voltak. A kikeresztelkedett zsidók éppúgy üldözöttek voltak, mint a nem kikeresztelkedettek. Szerintem a férjemnek is csak formáság volt [a kikeresztelkedés]. Ő még a templomba se járt sose. Soha nem jött el a templomba. A férjem édesanyja egyáltalán nem volt vallásos. Neki teljesen mindegy volt ez. A katolikus vallásból azt tartottuk, amit a zsidók is tartanak, hogy karácsony meg húsvét, ajándék meg karácsonyfa.

Volt két házaspár, akivel nem sűrűn, de összejöttünk. Ezek zsidók voltak, illetve az egyiknek a felesége keresztény nő volt. De a kitérés szóba sem került velük.

A mostohaanyám, aki édesanyaként nevelt, nem örült neki. Nagyon érdekes dolog, hogy tulajdonképpen az egész család nem volt vallásos, de zsidók voltak, és azért a zsidó nagyünnepeket megtartottuk. A legkevésbé vallásos az édesapám volt, és ő volt a legjobban fölháborodva, mikor megtudta, hogy kikeresztelkedtünk.

És aztán kezdődtek az igazi nagy gondok: zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], amelyek alól mi nem voltunk kivételek. Nagyon elkeseredett volt a férjem is, én is.

1944. május 26-án költözködtünk oda az Almássy térre a szüleimhez. Nem kellett, de megvolt rá a lehetőség, mert Pestújhelyre kellett menni gettóba. De azok közül a zsidók közül, akik odakerültek Mátyásföldről, azok közül senki nem tért vissza. Tulajdonképpen szerencsések voltunk, a lányaim és én, Mátyásföldön velünk szemben lakott egy rendőrtiszt, aki a kistarcsai tábornak [lásd:

kistarcsai internálótábor] – gyűjtőtábor volt – volt a parancsnoka. Nem régen költöztek oda, fiatal házasok voltak, kisbabájuk volt, és nem voltunk még köszönő viszonyban sem. És ez a rendőrtiszt borzasztóan meg volt döbbenve, mikor minket sárga csillaggal először meglátott, mert ki voltunk keresztelkedve, a lányaim iskolások voltak, nekik kötelező volt templomba járni – én velük mentem a templomba. Eddig tulajdonképpen semmilyen viszonyban nem voltunk egymással, de ez után megszólított, és amikor kihirdetésre került, hogy a mátyásföldi zsidóknak, ill. zsidó származásúaknak Pestújhelyre kell majd gettóba menni, felajánlotta, megnézi, milyen hely az. De néhány nap múlva megkérdezte, van-e rokonunk Pesten, mert nagyvárosban könnyebb elbújni is, és lebeszélte a gettóba menésről, sőt, adott hivatalos papírt, hogy minden holminkkal beköltözhetünk a szüleimhez.

Nem tudom, mi lett vele [a háború után]. Azt tudom, hogy elköltöztek ők Debrecenbe, mert a felesége valami debreceni gyárosnak volt a lánya, és elmentek a háború után elmentek Debrecenbe. Őt is följelentették egyébként, valaki, akit Kistarcsára küldött, mert oda kellett hogy küldje. De fölmentették. Én tanúként ott voltam, de már rám nem került a sor.

Amikor az Almássy tér 15. csillagos ház lett, abban a háromszobás lakásban 18-an laktunk. Ott volt az édesapám, a mostohaanyám, a mostohahúgom és az édes húgom a férjével és a kislányával. Eredetileg ők laktak ebben a lakásban. És a férjem és én a két gyerekkel. És akkor odamentek még öten, mert jött az anyósom, a két sógornőm, az Irén és a Klári, a férjeik és a három gyerekük. Mind a három elpusztult, mind elvitték. A lányát a sógornőmnek a KISOK pályáról vitték el. Az apukát elvitték, azt se tudjuk, hogy merre volt, mert soha egy sort tőle nem kaptunk. 1944-ben be kellett vonulnia munkaszolgálatba. Nem volt olyan nagyon idős, de azért ötvenen túl volt már, de be kellett vonulni neki is. [A háború után] kerestette a testvérem, de semmit az égvilágon nem tudunk.

Mikor mi beköltöztünk az Almássy térre 1944-ben, akkor már nem dolgoztak. Azt hiszem, előtte még dolgoztak, de nem tudom biztosan. Varrni lehetett azért még sokáig. De 1944-ben a műhely még létezett. De munkát [megrendelést] nem kapott már akkor az apuka. Állt a műhely. Nadrágokat varrtunk. Etel szerezte ezt, és ő intézte ezeket. Cégnek varrtunk, nem egy-egy nadrágot csináltunk. Én voltam a vasaló. Nem volt könnyű, mert a szabóvasaló nehéz, és tüzesíteni kellett egy kis kályhán. Etel volt a kézimunkás, meg intézte a dolgokat, és egy gépész volt. Ez egy disznó volt, mert amikor a németek már bent voltak, és még akkor mi dolgoztunk, és volt egyszer egy razzia, szedték össze a zsidókat, és ez jelentett föl minket, hogy otthon vagyunk. De mi addig lemenekültünk a pincébe – akkor már a sógornőim is ott laktak, meg az anyósom, mert csillagos ház volt – és egy éjszakát a szénkupac tetején a szenespincében töltöttünk az anyósommal, a gyerekekkel. És hallottuk a pinceablak alatt a nyilasokat, ott ordibáltak. De nem találtak meg.

Másnap följöttek a pincéből, nem lehetett végleg ott maradni, és akkor végig a Wesselényi utcán egy hosszú-hosszú menet jött, amit a nyilasok kísértek. Zsidók, akiket a házból szedtek össze – mindenféle, öregek, betegek, mindenki volt ott. És mi is bekerültünk ebbe a sorba – elő kellett jönni a házból. És kivittek a Tattersalba. Napközben ott, a földön, kinek mije volt, volt pokróca vagy kabátja, azon feküdtek, haltak is meg. Egy szatyor ennivaló, amit az anyuka hozott, az volt nálunk. És estefelé a Tattersalnak volt valami kapuja, azt kinyitották, és áttereltek az Ügetőre. Ez közvetlenül a Fiumei úti temető mellett van, és ahogy kinyitották a kaput, csak a keresztet láttuk, azt hittük itt a vég, visznek a temetőbe. Borzasztó látvány volt az a sok kereszt, a temető.

De akkor fölengedtek a tribünökre, hogyha esik az eső vagy valami. Ott voltunk a három gyerekkel étlen-szomjan. Mert amit anyuka még bedobott a szatyorba, az már elfogyott. Kabátban voltunk. Nyilván valamikor október táján lehetett ez – már mikor a nyilasok kerültek hatalomra [lásd: nyilas hatalomátvétel]. És akkor ott ültünk és vártunk, hogy mi lesz. És valamikor – késő éjszaka volt vagy késő este – jelentek meg, azt hiszem, hogy katonaruhába öltözött rendőrök. És hangosbemondón bemondták – legalábbis úgy emlékszem, mert eléggé fönt ültünk a tribünön, és hallottuk, amit mondtak –, hogy elmehetünk haza. Megindult a menet sárga csillaggal éjszaka az utcán. Nem volt kellemes menni, féltünk is nagyon, s így hazamentünk.

A férjem többször is bevonult [munkaszolgálatra]. A férjem egy ideig Pesten volt munkaszolgálatban. De Balfon halt meg. Hogy mit csináltak Balfon, nem tudom. Nem írt onnan, és különben is, én sem voltam itthon. Az útról még egyszer valahonnan írt, és azt, hogy ő beteg volt, onnan tudtam meg, hogy egy munkaszolgálatos egyszer felkeresett. Szomszédos priccse vagy földön vagy nem tudom, hol voltak együtt, és valószínűleg a férjemtől tudta, hogy az Almássy téren laktunk. És ő mondta el, hogy beteg volt a férjem, és a betegeket, akik nem tudtak továbbmenni, agyonlőtték. Belelőtték egy nagy gödörbe a férjemet is. Ez, ahogy ez a munkaszolgálatos elmondta, 1945. március 31-én, egy nappal az oroszok bejövetele előtt volt. Ezt 1945-ben vagy 1946-ban tudtam meg. Előzőleg én újságban kerestettem. Azt hiszem, hogy a Népszavában vagy a Népszabadságban [Amit akkor még Szabad Népek hívtak – A szerk.] jelent meg, mert a mostohaanyámnak egy rokona valami kapcsolatban volt, és általa tudtam oda betenni.

Soha nem kaptunk [hivatalos] értesítést arról, hogy meghalt. Én nyilvánítottam holtá. A mátyásföldi ház miatt, mert az két néven volt: a férjem nevére és az ő édesanyja nevére. És ezt rendezni kellett a lányaim miatt. Akkor nyilvánítottam holtá, és az anyósomnak két lánya volt, akik örökösök voltak, de ők lemondtak, és a két lányom nevére lett írva, és én mint haszonélvező voltam.

Itt, a Kozma utcai zsidó temetőben van egy nagy síremlék. És itt vannak eltemetve azok, akiket azonosítottak, egy hosszú nagy sír van, de külön kis táblán van a nevük. És kilenc van egy sírban. És név szerint ott a férjem. Én nem tudtam, hogy Balfon van ez az exhumálás. Csak arról értesültem, amikor már a koporsókat temették itt.

Az anyósomról sem tudjuk, hol van eltemetve. A háború alatt a gettóban volt a Klári lányával. És ott is szabadult fel. És közvetlenül utána, 1945-ben halt meg tífuszban. Mikor én hazajöttem, már nem élt. Sokan haltak meg abban. A sógornőm mesélte, hogy egy ládában a férje kihúzta a temetőbe, még én nem voltam itthon. És valószínűleg nem lett ráírva se név, se semmi, úgyhogy mikor én hazajöttem, próbáltunk utánajárni. De semmi, valószínűleg közös sírba lett eltemetve.

Etel férje is munkaszolgálatos lett. Fertőrákoson halt meg.

Mikor a németek bejöttek, utána deportáltak engem. Mikor már gettó volt Pesten, én már nem voltam Pesten. Ki volt plakátozva, hogy minden 35 év alatti nő, 3 napi élelemmel meg mit tudom én, mivel felszerelve jelenjen meg a KISOK pályán. A testvéremmel bevonultunk a KISOK pályára, de az első nap este, akinek munkaszolgálatos volt a férje, hazaengedték. De másnap vissza kellett menni. És akkor már nem jöttünk vissza. Ez valamikor 1944 novemberének vége felé volt. Gyalog mentünk mind a ketten Zündorfig – az valahol az osztrák határnál, Hegyeshalom közelében van.

Ott vagonokba tereltek, férfiakat, nőket együtt, és ránk zárták az ajtókat. Rémes volt, nem is tudom azt elmondani, az utazást. Enni-inni nem adtak, vécére menni nem lehetett, az egyik sarok volt a vécé. Nem emlékszem már, hány napig tartott az út, ez a rémálom.

Hamburgig utaztunk, ott kizavarták a férfiakat, a nőkkel tovább száguldott a tehervonat, méghozzá visszafelé. Persze mi semmit nem tudtunk, ki nem láttunk, csak amikor ismét megállt a vonat, láttuk meg az állomás nevét: Fürstenberg. Illetve ezen a szép kis barátságosnak tűnő helységeen keresztül menve érkeztünk a szögesdróttal körülvett koncentrációs táborba, ahol kutyák és SS legények fogadtak: ez volt Ravensbrück.

De itt mi csak két hétig voltunk. Borzalmas volt, ilyen keskeny priccsen négyen-öten. Itt láttam először kopaszra nyírt nőket, és itt vágta le Etel az akkor még nála lévő manikűrollójával a gyönyörű, majdnem derékig érő, koszorúba font hajam, mert féltem a tetűtől és a kopaszra nyírástól. Két hét után megint vagonokba raktak, és egy másik táborba vittek – mint később megtudtuk, ez Lipcse volt. Szerencsére bennünket egy helyre küldtek a testvéremmel. De sosem tudták, hogy testvérek vagyunk, mert ő Schneller volt, én meg Hámos.

A ravenbrücki körülményekhez képest itt viszonylag sokkal jobb volt. Ravensbrückben egy priccsen két ember feküdt, 5 főnek egy kanala volt az ehetetlen étel megevééhez, akkor még kényes voltam, és inkább még azt a lötytyöt sem ettem meg a lenyalt kanállal. A lipcsei tábor tulajdonképpen munkatábor volt, ahonnan váltott műszakban (1 hét éjjel, 1 hét nappal) gyárba vittek dolgozni. A gyár neve nem volt kiírva, hanem azon az úgynevezett pénzen, amit kaptunk, arra volt írva, hogy HASAG. [A HASAG vállalat a harmadik legnagyobb kényszermunkásokat alkalmazó német gyárhálózat volt. 1944 nyarától munkatáborokat állítottak fel minden németországi HASAG gyár mellett. A munkatáborok a buchenwaldi koncentrációs tábor melléktáborai voltak. A HASAG gyárakban főleg női kényszermunkások dolgoztak. – A szerk.] Amikor a gyárba mentünk, villamos síneken jártunk keresztül, de már nem emlékszem, hányas villamos volt. Szerintem ágyúgolyó-, fegyvergolyógyár volt, mert kis fémhüvelyeket válogattunk ládádba. Nagyon meg kellett nézni, hogy semmi karcolás nem lehetett rajta.

A lágerben sok-sok, akkor jelentősnek tűnő dolog történt. Például a barakkfolyosón egy nagy láda homok és egy hordó víz volt, hogyha tűz van, legyen mivel oltani. Egyszer valaki vizet öntött a homokba, és az Aufseherin [felvigyázónő] azt mondta, odapisilt és ezért Strafappellt [büntető sorakozót] rendelt el. Minden reggel 5-kor Appell volt, ami azt jelentette, hogy a folyosón ötös sorokban kellett állnunk, amíg megszámáltak, megvagyunk-e mindannyian. Amikor a Strafappellt elrendelték, éppen nagy hóesés és hideg volt. Etel és én haját mostunk, és a harisnyát, inget, bugyit kimostuk, és vizesen mindent fel kellett vennünk, és vizes hajjal egy órán át a hóban álltunk.

A táborban volt egy nagy kőépület – abban lengyelek laktak – és sok-sok fabarakk. Etel meg én magyar zsidókkal együtt 20 személyes fabarakkba kerültünk. Itt emeletes ágyak voltak, benne szalmával töltött matrac és egy takaró. Vaskályha volt a szobában, annak a tetején pirítottuk a kenyeret, amit kaptunk. Sok ilyen szoba nyílt egy folyosóról. A barakkban a vécé egy hosszúkás helyiség volt, és az egyik fal mentén, hasonlóan a falusi budikhoz, ferdén volt egy deszka 5 lyukkal, szóval társaságban végezhetette az ember a dolgát, ha éppen úgy adódott.

A nagy épületben lehetett tisztálkodni, mert itt mindig volt jó meleg víz, zuhany, és voltak meleg csövek, ahol a kimosott fehérneműket, hajunkat tudtuk megszárítani; váltás holmink nem volt,

csak a rajtunk lévő. Háromszor kaptunk naponta enni, olyant, amilyent. Nagyon sokféle nemzet női voltak itt, de főleg lengyelek, nemcsak zsidók. Még volt, aki stinke judézott [bűdös zsidózott] is. A főfelügyelők német SS nők voltak (Aufseherinek), és régebben ott lévő lengyel fogolynők, blokovák, felügyeltek a barakkokban. Blokova Hanna, amikor éjszakai műszakra mentünk, mindig „Gute Fliegealarm”-ot [jó légiriadót] kívánt, mert akkor a gyárban levittek az óvóhelyre, és a padon ülve szundikálhattunk.

Egyszer egy ideig laktunk a főépületben. Nem emlékszem, hogy miért költöztettek át, ott négyemeletes ágyak voltak. Etellel mi a legfelső ágyra mentünk, nehogy ránk szóródjon a szalma vagy egyéb szemét. Viszont a 4. szintre, amint eloltották a villanyt, a plafonról, mint az eső, hullt ránk a poloska, és egész éjjel nem aludtunk. Később kiderült, az alsóbb ágyakon sem volt jobb a helyzet. 2-3 nap után a munkánál már szinte szédelegtünk, el-elaludtunk, és akkor megkérdezték, mi a bajunk. És a dicséretükre legyen mondván a németeknek, kiciánozták a termet, amikor dolgoztunk. Ezt mondjuk, becsületükre írom a dögöknek. Később, ezt szintén nem tudtuk miért, visszaköltöztettek a barakkokba.

A visszaköltözés utáni napon, amikor a nappali műszakból jöttünk haza, Etel kilógott a sorból, és be a nagy épületbe, mert szerezni akart egy deszkát az ágyba, mert hiányzott az egyik. Közben légiriadó lett, és be kellett menni az óvóhelyre, és Etel nem volt ott, nagyon ideges voltam. Amikor lefújták a légiriadót, láttuk, hogy a nagy épületből dől a füst, és omladozik. Én teljesen kétségbeestem, hogy ott pusztult, de egyszer csak megjelent a deszkával, és vidáman mesélte, hogy inogtak a falak, és nem is tudta, hogy bomba érte az épületet, csak amikor kint volt már. Ekkor több lengyel nő meghalt. Ez már eléggé a háború vége felé volt.

Mi a kinti helyzetről semmi konkrét dolgot nem tudtunk, csak sejtettük, hogy nem valami jól állnak a dolgok a németeknek, hiába volt még a vécében is a falra írva, hogy „Deutschland soll leben” [Éljen Németország]. Abból is sejtettünk valamit, hogy napokon keresztül ugyanazok a hibás hüvelyfélék jöttek mindig vissza a futószalagon, szóval nem volt anyagutánpótlás. Néha, amikor vécére mentünk, MÁV feliratú vagonok is álltak a gyárudvaron, és mindig ábrándoztunk, hogy egyszer beszállunk valamelyikbe, hátha visszavisz. De hát arra nem volt lehetőség, mert a vécére is kísérettel mentünk, és akkor, mikor kivittek, akkor mehettünk a vécére. Aztán egyszer csak nem vittek a gyárba. Kétszer kivittek. Azt mondták, hogy a Stadtgartnereiban, a városi kertészetben, fogunk dolgozni. Még örültem is, hogy legalább levegőn leszünk. De a Stadtgartnerei nem Stadtgartnerei volt, hanem a bombatölcsérek betemetése. Olyan bombatámadás volt, hogy a bokrok alá bújtunk. A kísérőnők is félt, nemcsak mi.

1945. április 13-án álmunkból vertek fel a lipcsei koncentrációs tábor barakkjában az Aufseherinek, a felvigyázónők „schnell, schnell” [gyorsan, gyorsan] ordítózással, hogy pokróccal és minden holminkkal, ami tulajdonképpen semmi nem volt, sorakozó, mert ezt a tábort kiürítik.

Akkor éjjel elindult a menet, hosszú-hosszú, kígyózó sorban, és mentünk-mentünk, mint később rájöttünk, teljesen céltalanul, 10 napon át szinte éjjel nappal, csak dülöngéltünk alva, alig-alig adtak pihenőt ezeknek a legyengült, lefogyott emberroncsoknak. Néha, egy-egy éjszaka engedtek lefeküdni, persze a szabad ég alatt, a puszta földre, és közben éjszakánként láttuk a fellobbanó tüzeket, hallottuk a bombák robbanását. Tulajdonképpen abból jöttünk rá, hogy sehova nem jutunk, mert az irányítótablák mindegyike Pirnába mutatott, a 10 napon át éjjel-nappal a szabad ég alatt vonszolva magunkat minden út Pirnába vezetett [Pirna a pirnai járás székhelye Drezda

környékén, jelentős gyáripára volt. – A szerk.]. A német precizitásnak megfelelően ötös, rendezett sorokban kellett vonulnunk. Tíz napon át az induláskor kapott darabka kenyéren kívül egy falat enni-innivalót nem kaptunk. Útszéli fűvet rágtunk. Április közepén jártunk. A német parasztnak a földeken éppen krumplit ültettek, ami hatalmas prizmákban volt a földek szélén az út mentén sok helyen, és akit az éhség már úgy gyötört, hogy megkockáztatta egy szem krumpli kikaparását a prizmából, azt agyonlőtték, és tetemét az út szélére kihúzták, hogy az utána jövő teljes menetet lássa, „így jár, aki krumplit lop”.

A tizedik nap estéjén beteltek egy hatalmas fahodályba, ami tele volt szalmával, és az alá bújva, ami jól melegített, nagyszerűen aludtunk, hogy végre fedél volt a fejünk felett. Reggelre az összes kísérőnk eltűnt. Lassan kikászálódunk, és kimerészkedünk a pajta elé. Amikor kimentünk láttuk, hogy emberek százai, mint egy óriási népvándorlás, biciklire kötözött batyukkal, hátukon csomagokkal, gyerekkocsit telepakolva vödörrel, fazékkal, egyéb háztartási eszközzel csak mennek-mennek mind ugyanabba az egy irányba, most már tudom, nyugat felé. Ez a népvándorlás egész nap tartott, és mi, akik még együtt voltunk a lágerből, csak álldogáltunk, és vártunk, hogy majd valaki intézkedik, mi legyen velünk, hisz a ruházatunkról, aki akarta, tudta, hogy kik vagyunk, de nem törődött velünk senki.

Közben beesteledett. Egy falu szélén voltunk, Lorenzkirch volt kiírva a táblára, néhány ház volt itt. Próbálkoztunk, hogy beengedjenek, de csak a kertbe engedtek be. Ismét a szabad ég alatt, de legalább a ház falához támaszkodva próbáltunk aludni. Hajnalban szürkületben ébredtünk fel, nagy csend volt. Itt már csak hatan voltunk. Az egyik lány azt mondta, körülnéz. Lemászott a töltésen, és látta, hogy mindenféle kisebb-nagyobb jármű áll ott megpakolva, gazdátlanul. Nyilván a németek, amikor sötét lett, csak az életüket mentették, és otthagyták az úton a holmijukat. Lenke visszajött, és hozta a zsákmányt: 10 nap után az első ételünk egy-egy nyers tojás és markunkkal a szánkba tömött kristálycukor volt. Ez volt a németektől való fel- vagy megszabadulásunk napja.

És megkezdődött németországi vándorlásunk második szakasza. Szovjet katonák jelentek meg, és útnak indítottak kelet felé. Hosszú menetelés után fabarakkokhoz érkeztünk. Itt valami jó meleg rizses ételt kaptunk. Sok-sok meleg víz és lavór volt. Végre 10 nap után megmosakodhattunk, haját mostunk, és hosszú hónapok után olyan ágyba fekhettünk, amin lepedő és ágyhuzat is volt. Egyszer csak nagy kiabálás vert fel az álunkból, hogy gyorsan indulás, mert mindjárt újból itt vannak a németek. A holmink még meg sem száradt, úgy rángattuk magunkra, és rohantunk a többiekkel, azt sem tudtuk, hová.

Másnap reggel folytatódott a vándorlás, innen már tényleg csak mi hatan voltunk együtt. Már kísérő nélkül mentünk, sok helységen keresztül. Mindenütt a Vörös keresztet kerestük. Amerre utunk vitt, mindenütt a szovjet hadsereg katonáival találkoztunk. Ez egy elég barbár hadsereg volt. Ugyan nappal, egy-egy kivételtől eltekintve nem volt velük bajunk. De éjszaka lerészegedtek és megőrültek. Mindig valamit mondtak, hogy erre menjünk, amarra menjünk. És végül is eljutottunk egy vörös kereszt tábora, Sprembergbe. [Város az Odera melletti Frankfurt porosz területben, részint a Spree mellett, részben annak szigetén. – A szerk.] Ott mindenféle házakban helyeztek el. És sok élmény volt még ezen az úton, mert még olasz fiúkkal is összeismerkedtünk, az egyik még el is akart venni feleségül. 6 hétig voltunk ebben a táborban. Itt minden nap kaptunk valami ennivalót. Főleg kenyeret és burgonyát, időnként kis cukrot, lisztet és nagyon ritkán valami kevés húst. Én, aki 38 kilóra fogytam a lágerben, a 6 hét alatt, amit Sprembergben töltöttünk, szépen

felhíztam 53 kilóra.

Úgy jöttünk haza, hogy 1945. június 17-én sorakoztattak és elindítottak útnak, hogy valahol vagonba tesznek, és visznek haza Magyarországra. Órákig mentünk gyalog, és egyszer csak jött egy motoros előre, oda a vezetőhöz, hátra arc, mert a vagon elment, és mentünk vissza. Még két napig voltunk a táborban, és újra elindítottak, és akkor tényleg elértünk a vagonokhoz. Nyitott vagonokban voltunk, és rossz helyre kerültünk, pont a mozdony mögé, s amikor a mozdony elindult, a szikrák hulltak ránk, úgyhogy a pokrócok alá kellett bújni, hogy ne égessenek össze. És elindult velünk a mozdony sok összetört hídon keresztül, hogy az ember ha lenézett, a frász törögette, hogy beszakad a vagon alatt. Aztán bekerültünk később csukott vagonba. Nem is tudom az állomásokat, ahol megálltunk. Itt-ott kaptunk valami levest, kenyeret. Prágát tudom, hogy ott is voltunk. Prágában mondták, hogy innen soká megyünk tovább, és kiengedtek a vagonból. És kimentünk csak így taláломra, meg is beszéltek az Etellel, hogy koldulunk, és egy családnál nagyon finom pudingot kaptunk enni. Az után a rossz leves után, amit az állomáson adtak, csoda finom volt. Azután vissza a vagonba. Nagyon sokszor kiállították a vagont, mert a katonák még mentek jobbra-balra. Pozsonyban kaptunk valami pénzt. Azt hiszem, valami zsidó szervezettől papírt is kaptunk. Ilyen repatriálási papír volt, ezzel igazolják, hogy hol voltunk. Amit bemondtunk, azt írták be. És egyetlen egyszer kaptunk valami fizetést a gyárban, mikor ott dolgoztunk, amin rajta volt ez a név, hogy HASAG, és ez megmaradt, és ennek a két papírnak az alapján kapok én német nyugdíjat.

Mire a vagon elindult, volt június 18-a, és június 29-én értünk haza, egy nappal a 33. születésnapom előtt. A Nyugati pályaudvarra jött be. A villamos a Körúton már járt, azt tudom. Fölszálltunk a villamosra. Látták, hogy nézünk ki, senki nem kérte a jegyet – de azt hiszem, akkor még senkitől sem kérték a jegyet –, és a Wesselényi utcáig elmentünk, s a Wesselényi utcában mentünk gyalog. És szembejött egy nő, akit az Etel ismert, és a nő kiabált messziről, hogy az anyuka – mármint a mostohaanyám – és a gyerekek élnek. Ez volt a nagy élmény. Felmentünk a harmadik emeletre a lakásba, a gyerekeim nem voltak ott, mert közben a sógornőm, az Irén visszaköltözött a Baross utcai lakásba, a Klári is vele költözött, és a két gyereket elvitték. (A Klári és az Irén együtt is laktak, amíg a Klári meg nem halt.) S akkor oda mentünk. Aztán amíg vissza nem költöztünk Mátyásföldre, a gyerekekkel az Almássy téren laktam; ott volt a holmink, mindenünk ott volt.

A háború alatt nagyon sok holmink elveszett. Nekem meg a férjemnek meg a gyerekeimnek szinte a legszebb holmiink két bőröndben voltak. Én már akkor nem voltam Pesten, de még a férjem Pesten volt munkaszolgálatos, volt valahol a Hungária körúton egy iskolában, és ott volt egy disznókereskedő, aki vállalkozott, hogy mindent megőriz. Elvitte a két bőröndöt, soha többé nem láttuk őt. A kedvenc könyveimet a férjem valahova a nagykerhez vitte, ahol dolgozott, ott dugták el, az se került elő soha. Nekem volt perzsabundám, az is elment, volt ezüst evőeszközöm, azt is elvitték. Mindenki tudott rá magyarázatot, kitől a románok vitték el, ki saját maga megette. Én azt mondtam, én senkivel nem fogok pörösködni, én nem akarok bosszút állni senkin.

A háború után én itt maradtam egyedül két gyerekkel. Kenyeret kellett keresni, és szakmám nem volt. De utólag én mindenfélét pótoltam, elvégeztem egy kétéves tanfolyamot. Végül is mérlegképes könyvelő és hites könyvszakértő lettem.

1945. június 29-én érkeztünk haza, és augusztus 9-én bekerültem a Rókus kórházba dolgozni. Valamelyik unokatestvérem, aki meghalt, annak a barátja révén kerültem oda. Úgy hívták, hogy Intézeti Felügyelőség, oda kerültem, ahol a kórház dolgozóinak a bérszámfejtését meg az egyéb adminisztrációját csinálták. Bérszámfejtést csináltam, később aztán belső ellenőr lettem. Borzasztó volt az első időben, mert kereskedelmibe jártam eredetileg, gépírást tanultam, de az volt 1929-ben, és nem gyakoroltam semmit. Első nap leültettek a gép mellé, és jöttek sorban a nővérek, egy nagy lapot kellett kitölteni, mindenféle adatot. És szörnyen ment, úgyhogy elég sok megjegyzést hallottam, hogy ilyet minek hívtak ide dolgozni, aki csak pötyögtetni tud. De nem tettek ki, és elég hamar belejöttem a munkába. Hét évig dolgoztam ott. És onnan kerültem az Egészségügyi Minisztériumba, és ott dolgoztam nagyon sokáig. Főelőadóként dolgoztam, és revizori munkát végeztem egy darabig, és aztán lettem osztályvezető-helyettes. Mikor nyugdíjba mentem, osztályvezető-helyettes voltam. Szóval csak gazdasági munkát végeztem, de nem szerettem sosem.

Közvetlenül a háború után, azt hiszem, hogy aki nem tudott más úton hozzájutni élelemhez, a ruháját, mindenét odaadta, hogy a családjának élelmiszere legyen. Szóval ilyen cserekereskedelem folyt. Ezt a részét a dolognak az anyuka intézte. Mi el voltunk foglalva, hamar munkába álltunk, a testvérem is és én is. A húgom férje Nógrád megyéből, Vanyarcról való és kereskedők voltak a szülei, és két testvére volt a férjének, az egyiket elvitték munkaszolgálatba, a másik valahogy megszökött, és egy sokszoknyás parasztasszony bújtatta, akit el is vett aztán feleségül. Ez egy jó zsidó kereskedő volt, mindent tudott szerezni. Tőlük volt a háború után ennivaló. És volt arra lehetőség, hogy a kenyérjegyet neki leadtuk, és fehér lisztet kaptunk helyette, és az anyuka süített kenyeret, és mindennel el voltunk látva onnan Vanyarcról. Anyuka még vonat tetején is utazott, vitte le Vanyarcra nemcsak a jegyeket, hanem ha kellett, ruhafélét, ami megmaradt.

1944. május 26-án költöztünk el Mátyásföldről. A ház ott maradt egyedül. Teljesen üresen maradt a ház. Hogy kik laktak benne, azt nem tudom. Mikor én hazajöttem, ez a kép fogadott, hogy a vakolat a házról teljesen lement, nem volt ajtó, mert az ajtót a lovaknak rámpának használták. Aztán mondták a keresztény szomszédok, hogy az oroszok istállónak is használták, telve volt lótrágyával – rémes állapotban volt. A bejárati ajtót eltüntették, valószínűleg eltűzelték, a mi eredeti hálósobánknak a parkettáját fölszedték, valószínűleg eltűzelték, a fürdőszoba ajtókeretét is elvitték. Tehát hazaköltözni nem tudtunk. Akkor még vártunk, hogy jönnek haza, de sajnos senki nem jött haza a család férfitagjai közül: se a húgom férje, sem az enyém, se az édesapám, se a sógornőm gyerekei. A sógornőm férjei túléltek. Irén a férjével bujkált, valahogy szereztek keresztény papírokat. A Klári férje meg a gettóban volt. És a háború után az OMZSA-nál [Országos Magyar Zsidó Segítő Akció] dolgozott. Ők osztották a ruhaneműeket meg az élelmiszert. Mi is kaptunk ruhaneműt a gyerekeknek is, nekünk is, télikabátot, mindenfélét kaptunk. Ez a Bethlen téren volt. Ott volt egy központ is, ahol mindig kiírták, hogy ki jött haza a munkaszolgálatból. És szegény sógorom valami ruhából vagy nem tudom honnan megtetvesedett, és tifuszban halt meg.

Egyszer megjelent egy házaspár a munkahelyemen 1946-ban, és azt mondták, hogy jártak Mátyásföldön, nekik lakás kéne, és ők kibérelnék a házat. Bért nem fizetnek, de rendbe hozzák a házat. Nekem volt két kikötésem, hogy a harmadik szoba ajtaját befalazzuk, és nyitunk az udvarra egy ajtót, és hogy én a gyerekekkel nyáron ki tudjak menni oda. Meg is kötöttük a szerződést, ők be is költöztek. A harmadik szobán nem rendes ajtót csináltattak, hanem valami deszkát tettek oda, amit csak belülről lehetett zárni. A felszedett parketta helyett vacak hajópadlót tettek, de

lehetett lakni benne. És 1947-ben én a két szobabútorral beköltöztem az egy szobába, de nem laktunk ott télen, mert arra nem volt alkalmas. Nyáron azért a gyerekekkel ott voltunk, hogy levegőn legyenek. Akik kibérelték, a BKV-nál [valószínűleg: a Beszkártnál] dolgoztak, és kítették az állásából. Megint megjelentek a kórházban, hogy nem tudják betartani a szerződést, és egy barátjuknál ingyen kapnak lakást. És akkor hazaköltöztünk, már az egész lakásba. Azóta már sok átalakítást csináltunk az egész házon, ahogy a gyerekek nőttek.

Az 1950-es években az én családomban senkinek nem volt félnivalója, senki nem csinált semmi olyat, amiért félni kellett volna. Én tulajdonképpen messze voltam [a letartóztatásoktól, az AVH hajnali csöngetésétől]. Hallomásból tudtam az efféle dolgokról, de a környezetemben ilyen nem történt. A taggyűléseken fölolvasták, amikor voltak ilyen cirkuszok. Főleg újságból tudtam ezeket, messze voltunk. Amit hivatalosan közöltek, azt tudtam. Párttaggyűlés minden hónapban volt. A minisztériumban sok tanácssterem volt, ahol ilyeneket tartottak. Ezen beszámoltak nagyjából a politikai eseményekről, amiről be lehetett számolni, meg a minisztériumi problémákról. De különben semmi különös nem volt, nekem semmit nem jelentettek ezek. Fiatal koromban a politikával nemhogy nem törődtem, újságba bele nem néztem, annyira nem érdekelt. És igazából sosem érdekelt ez a politika. Mikor párttag voltam, akkor sem érdekelt. Ki lehetett belőle maradni.

Én párttag voltam. Még nem voltam itthon [a deportálásból], és a mostohatestvérem beíratott a Kommunista Pártba 1945-ben. De 1956-ban én nem akartam visszalépni, mert addigra annyi minden kiderült, hogy mit csináltak. A minisztériumban az egyik kommunista – osztályvezető volt, elég jóban voltunk, Auschwitzban volt – próbált rábeszélni, hogy jöjjenek vissza. És én azt mondtam: „Nézd, én nem lépek vissza, nekem a testvérem Ausztráliában él, én a testvéremet soha nem fogom megtagadni. Él Amerikában is rokonom, azokat sem fogom megtagadni.” Nem akartam visszalépni, de aztán sokszor kimentem a temetőbe a mostohaanyám sírjához, és sok rokonom is fekszik a Kozma utcai zsidó temetőben. És kimentem a temetőbe, és végigmentem azokon a nagy sírokon, a balfi, a sopronkőhidai [munkaszolgálatosok] közös sírjain, és azt mondtam, mégis visszalépek a pártba, hátha ne adj’ isten, még egyszer valami ilyen szörnyűség jöjjön. Az utolsó taggyűlésen mentem vissza a pártba. Külön igazolás, tortúra nélkül elismerték a párttagságomat. Egészen, azt hiszem, a rendszerváltásig a párt tagja voltam.

Volt, amikor a minisztériumban pártbizalmi voltam. Az osztályon a párttagok hozzám tartoztak, megbeszéléseket tartottunk.

Október 23-a [lásd: 1956-os forradalom] volt az a nap, amikor én az utolsó vizsgámat tettem le a Pénzügyminisztériumban. Az Egészségügyi Minisztériumban a harmadik emeleten a Duna partra néző ablaka volt a szobámnak, és egész nap mentek a menetek, diákok, katonák meg mindenféle az ablak alatt, ezt láttam. 4-re vagy 5-re kellett a Pénzügyminisztériumba a vizsgára menni, és be is mentünk. Már akkor katonai őrség volt Pénzügyminisztériumnál. Bementünk, és mikor levizsgáztam, azt mondtam, lemegyek telefonálni a testvéremhez, hogy esetleg szóljanak haza. Nekem akkor még nem volt telefonom. Nekik volt ismerősük Mátyásföldön, akinek telefonja volt. Lementem és zárva volt a minisztérium kapuja, és nem akartak kiengedni, hogy készültség van, és nem lehet így egyenként kimenni. De annyira könyörögtem, hogy mégis kiengedtek. Amikor kiléptem, már nagy hangosság volt az utcán. Azt kiabálták, hogy vesszen Gerő, és ilyenek. Félttem is egy kicsit, de azért csak elmentem a telefonfülkéig.

Mikor megvolt az eredményhirdetés, akkor egy férfival jöttünk ki ketten – azzal egy tanulókörben voltam –, és szerettünk volna a 45-ös autóbusszal elmenni. Akkor a Jégbüfénél volt a végállomása a 45-ös autóbussznak, ami Mátyásföldre visz. De nem volt autóbusz, csak zűrzavar és lövöldözés az utcán, mindenfelé hallatszott. Akkor a Rádiónál már nagy cirkusz volt. A Semmelweis utca sarkán – most is megvan – volt egy presszó, oda bementünk, és telefonáltam a testvéremnek, hogy mit csináljak. Azt mondja: „Mit tudsz csinálni, gyalog akarsz hazamenni Mátyásföldre? Gyere ide!” Másnap sem tudtam még hazamenni, csak harmadnap; hol gyalog, hol valaki fölszedett. Amikor lehetett kimenni – mert nem mindig volt kijárási tilalom –, be kellett menni a minisztériumba dolgozni. Sokszor rendőrségi autó szedett fel a Kerepesi úton, amin Mátyásföldre mentünk, hazavittek. Gyalog is, volt hogy teljesen gyalog Mátyásföldről mentem be, meg mentem haza. Keserves idők voltak nekem.

Szörnyűség volt, sok lövöldözés. Az első este például mentünk végig a Wesselényi utcán, és halott volt a sarkon, ott feküdt. Az Almássy térre nyíltak a testvéremék ablakai, és egész nap ott rohangásztak a tankok meg a fölfegyverzett mit tudom én, kik. Egyszer például bent voltunk a minisztériumban, és többen mentünk gyalog, és a Klauzál téri csarnoknál voltunk az Akácfa utcában, és ott bújunk egymásba a bezárt csarnok kapujánál, mert ott rohant végig egy teherautó, és lövöldöztek a platóról.

Én soha nem akartam elmenni. A Juditékban felmerült. Valószínűleg, ha nem lett volna terhes a Judit, akkor elmentek volna.

1957 márciusától volt telefonunk. Mikor volt a forradalom [az 1956-os forradalom], akkor azt mondtam, hogy ha lejön az ég a földre, nekem akkor is telefon kell. Mert sokszor nem tudtunk egymásról. A forradalom napján tettem le az utolsó hites könyvszakértői vizsgámat. Nem tudtam már hazamenni és a szomszédot hívtuk fel, hogy menjenek át megnézni, hogy otthon van-e a két fiú [Hámos Piroska vói] A Judit terhes volt, a Marika a kisgyerekekkel volt ott, úgyhogy ideges voltam. Protekció kellett a telefonhoz. Nekem a minisztérium segített. Igazolták, hogy olyan munkakörben vagyok, hogy sürgős esetekben hívni kell engem – ezt igazolta a miniszter, a párttitkár. Beadtam a kérelmet 1957 februárjában, és márciusban bent volt a telefon a lakásban.

Hivatalos üdülésen az 1950-es években még nem voltam. Utána nagyon sokszor voltam. Ez szakszervezeti üdülés volt. Nem volt ingyen, de nagyon olcsó volt az akkori fizetésekhez képest is. Igényelni bárki igényelhetette, de általában több volt a jelentkező, mint amennyi hely volt. A szakszervezeti bizottság döntötte el, hogy ki mehet. Figyelembe vették a munkáját az embernek, a szociális helyzetét. A legtöbben azért megkapták az üdülést.

Az országnak majdnem a legszebb üdülőiben voltam, Galyatetőn, Kékesen, Mátrafüred, Mátraháza, Sopron, Kőszeg, miután én soha nem kértem nyári üdülést. Mikor már a minisztériumban dolgoztam, mindig azt mondtam, hogy nincs iskolás gyerekem, akinek nyáron kell az üdülés, nekem jó az őszi üdülés is. Ez mindig könnyebben volt kapható. És nagyon sokszor voltam. [Eleinte] két hétre mentem. De egy idő után sok volt a két hét, rendszerint 10 nap után fogtam magam és hazajöttem.

A háború után nagyon sokat jártam színházba, minden hónapban két-háromszor, mert amikor már dolgoztam, rendszerint volt közönségszervező. Akkor már nagyobbak is voltak a gyerekek, meg velük együtt is voltunk – operabérletünk is volt. Sokat jártam hangversenyre. Jártam az összes

iskolai hangversenyekre, ami délelőtt volt a Zeneakadémián, mind a három unokámmal én jártam a hangversenyekre. Később a Marikának meg nekem volt bérletünk a Zeneakadémiára.

Antiszemizmussal nem találkoztam [az 1956-os forradalom alatt]. De 1957-ben, viszonylag nyugalom volt már akkor, kaptam egy beutalót nyáron valami Károlyi kastélyba, és volt ismerkedési est. A zsidók azért mindig megtalálták egymást ilyen helyeken. Egy zsidó nővel kerültem egy szobába, és azt hiszem, annak volt ismerőse egy zsidó férfi is. Ott sok megjegyzés volt, zsidózás, úgyhogy azt mondtam, én elmegyek haza, és az a férfi is, és együtt eljöttünk sokkal előbb, mint ahogy az üdülés lejárt volna. Azért volt ilyen.

A munkahelyemen volt, aki nyíltan tudta, volt, aki sutyiban tudta, hogy hol voltam a háború alatt. Nem nagyon beszéltünk erről. Olyannal sem beszéltünk ezekről a dolgokról aki maga is deportálva volt. Nem mindig tudtuk egymásról, hogy ki zsidó. Senki nem dicsekedett azzal, hogy zsidó, vagy hogy deportálva volt. Még a családban sem beszéltünk, és most ezt nagyon sajnálom. Annyira nem beszéltünk ezekről a dolgokról. Még a deportálásról sem. Gondolom, hogy el akartuk temetni ezt, de ezt nem lehet eltemetni sajnos, egészen nem lehet eltemetni. És a húgom is nagyon sajnálta, hogy nem beszéltünk róla.

A lányom az agráregyetemen végzett, kandidátusi diplomája volt neki. Esze ágában sem volt, hogy oda menjen. Az egyik gimnáziumi barátnője kertészetre ment, és valahogy úgy megtetszett, és jelentkezett az agráregyetemre, és fölvevették. Egy évfolyamra jártak a férjével, a Sz. Lászlóval, és ott ismerkedtek meg.

A lányom férjének a nagyszülei Szlovákiában éltek. A vőm 1929-ben született Himben, Kassához közel, és Kassán járt iskolába. A szülei mikor volt a magyarok kitelepítése, magyarnak vallották magukat, és átjöttek Magyarországra a II. világháború után és Vértesacsán kaptak házat [lásd: szlovák-magyar lakosságcsere]. Mikor összeházasodtak a lányommal, akkor még a szülei éltek Vértesacsán. Ő még kollégiumban volt valahol, mert mind a ketten tanultak. Ők nem zsidók. Eredetileg, azt hiszem, parasztok voltak, de a Hangya Szövetkezetben dolgozott a papa. A mama nem, de volt nekik tehenük, meg vittek Kassára vaját – szokta mesélni a vőm. Itt gazdálkodtak. Azt hiszem, hogy valami téesz volt.

1954-ben házasodtak össze, és később Vértesacsán, ahol a Lacinak a szülei, laktak, a katolikus templomban is megesküdtek. Nem voltam ott, nem is tudom, miért. Lehet, hogy titokban akarták tartani. Siófokon voltak nászúton. A húgom az Építők Szakszervezeténél vagy már bent a SZOT-ban dolgozott, és azt hiszem, ő szerzett nekik egyhetes beutalót. Aztán a vőm is odaköltözött hozzánk. 1955-ben végeztek. Agrármérnökök voltak, így van a diplomájukban. A Laci a közgazdasági egyetemen dolgozott, nem tudom pontosan milyen beosztásban, és valamilyen agrárintézménynél dolgozott Keszthelyen, és agrárközgazdász professzorként Gödöllőn.

Mikor elvégezte az egyetemet, Marika nem a szakmájába dolgozott, mert kisgyerek volt akkor a Márti. Márti, az unokám 1955-ben született. Nagyon rövid ideig volt akkor a szülési szabadság, és akkor utána dolgozott. Dolgozott több helyen, a Központi Statisztikai Hivatalban, Gödöllőn valami kutatóintézetben. És a legvégén az Agrárgazdasági Kutatóintézetben. Könyve is jelent meg az élelmiszeriparral kapcsolatban.

Aztán egy év múlva, 1955-ben házasodtak össze a Juditék. A Judit férjét Ferencnek hívták. Táton született 1931-ben. A mamája nagyon ismert volt, volt nekik földjük is, de ő levélkihordó volt, egész Táton ő hordta a leveleket. A papáját nem ismertem, fiatalon halt meg. Talán valamelyik dorogi bányában dolgozott valamikor a papája. A Ferenc szakérettségis volt [lásd: szakérettségi]. Azzal lehetett egyetemre menni. A Ferencet a Budapesti Műszaki Egyetemre vették föl.

Nekem anyagiak miatt nem sikerült, hogy orvos legyek, és próbáltam beültetni a Juditba, hogy ő legyen orvos. Végül is jelentkezett érettségi után, de nem az orvosi egyetemre, hanem műegyetemre, ami abszolút nem neki való dolog volt. Nem is ment neki. A Ferencsel ott ismerkedtek meg. Mind a ketten abbahagyták az egyetemet. A Ferenc különböző állásokban volt. Én azt mondtam a Juditnak, mikor abbahagyta az egyetemet, hogy Judit, tanulni kell, az nem megy, hogy ne legyen valami foglalkozásod. Az Egészségügyi Minisztériumhoz tartozott a Fogtechnikai Vállalat, aminek Budapesten is és vidéken is nagyon sok fiókja volt, sok alkalmazottja és sok tanulója. És azt el tudtam intézni, hogy a Juditot fölvevették fogtechnikus szakmunkástanulónak. Nagyon jól is csinálta ő ezt. A Fogtechnikai Vállalatnál fogtechnikusi munkát végzett. A Feri jóval később A Kandó Műszaki Főiskolán üzemmérnöki oklevelet szerzett. A legvégén a BKV-nál volt valami művezető, a szerelések vezetője.

Először Juditék is ott laktak a mátyásföldi házban. Két évig laktak majdnem ott a két házaspár, a sógorok sokat marakodtak. Mert a férfiak mindig szeretnek kakaskodni, hogy ezt én csinálom, te ne csináld. De aztán éveken keresztül jó viszonyban voltak. 1957 elején volt terhes a Judit. A férjemnek mind a két testvére özvegy volt, ők a Baross utcában laktak egy kétszobás komfortos lakásban. És az egyik szoba ki volt adva egy nőnek, aki elment tőlük, és akkor hívták a Juditékat. És akkor odaköltöztek a Juditék. A lányuk, a Katika már ott született. Aztán Mátyásföldön építkeztek. 1964-ben kezdték el építeni, mikor én először voltam Ausztráliában, és mire hazajöttem a Juditék elváltak. Októberben elváltak és decemberben újra összeköltöztek. És utána 20 évig éltek élettársi viszonyban. És ha nem tévedek, 1995-ben esküdtek újra. A Ferenc nagyon beteg lett és szerintem azért. A Ferenc 1997-ben vagy 1998-ban halt meg, a Judit pedig tavaly [2002-ben].

A Marikáék véges-végig ott laktak, a vőm, a Laci most is ott lakik. A Lacinak egyszer fölajánlottak egy állást Kaposváron, ahol lakást kapott volna családotul. És a Marika azt mondta, hogy ő nélkülem nem megy, én meg azt mondtam, hogy én nem megyek el Kaposvárra.

Az idősebb lányuk, a Márti 1955-ben született, a Kriszti 1966-ban. Nem foglalkoztak ezzel, de aztán elhatározták, hogy vagy most, akkor 34 éves volt a Marika, vagy akkor már nem lesz több gyerek. Sikerült, a Kriszti megszületett 11 év után. Én dolgoztam végig, de nagyon sokat foglalkoztam a gyerekekkel. A Marikáék, mikor a gyerekek kicsik voltak, vitték őket magukkal, amikor már nagyobbak voltak, akkor velem voltak, és ők mehettek nyaralni, színházba, szórakozni, szilveszterezni. Én minden szilvesztert a három unokámmal töltöttem.

Nagyon keveset jöttem össze a rokonsággal a vőm oldalán, hacsak nem jöttek. Nem is értem rá, tanulnom kellett, dolgoznom kellett, háztartást kellett vezetni, itt maradtam a mátyásföldi házzal, ott is tennivalók voltak a kertben. Csak virágot neveltem, meg fű volt, de amikor a vőm elvette a lányomat, ő már csinált kis konyhakertet. Most is dolgozik benne; már 74 éves, de dolgozik benne. Termel egy kis zöldséget, paradicsomot, kukoricát, sóskát – szóval ilyesmit. Kis konyhakert van. Tulajdonképpen az lenne az otthonom, ha a lányom élne. Én ott éltem 1929 óta abban a házban.

1971-ben mentem nyugdíjba. De húsz évet még dolgoztam a nyugdíj után, ott, ahol dolgoztam előzőleg, de csak kétszer egy héten dolgoztam. Amikor már nyugdíjas voltam, nagyon sokat varrtam a gyerekeknek. Volt, amikor szinte csak azt viselték, amit én varrtam – a lányaim és az unokáimnak is – és kötöttem is sokat. És a kertben dolgoztam.

Még mikor aktív dolgozó voltam, volt, hogy egy pár kollégát meghívtam Mátyásfüldre. Egyiknél-másiknál itt-ott voltam, de olyan szoros barátság nem volt. Van egy barátnőm, akivel most már csak telefonon tartjuk a kapcsolatot. Ez kolléganőm volt, egy főosztályon dolgoztunk a minisztériumban. De ő is beteg, 80 éves, én meg 91 vagyok. És van még egy Mari barátnőm, aki most volt 60 éves, de ővele már akkor ismerkedtem meg, mikor már nyugdíjas voltam. Ő fiatal, ő meg szokott engem látogatni. Egyikük sem zsidó. A Rókus kórházból volt barátnőm, ő 70 éves volt, mikor elütötte egy katonai autó. Ő volt a zsidó barátnőm. És zsidó barátnőm volt az unokabátyám, az Oblath Andor özvegye. De ő is meghalt, mindenki itt hagyott már engem.

A testvérem, Etel 1957. január 5-én ment el. Átszökött a határon a lányával meg az udvarlójával. A háború után Etel volt, amikor harisnyaszemet szedett, volt, amikor manikűrözött, de később mindig csak irodában dolgozott. Dolgozott az Építők Szakszervezetében, a SZOT-ban. Mikor elmentek, ő egy Patyolat-fiókban volt főkönyvelő. Etel udvarlója nős pasas volt. De ő aztán teljesen eltűnt Ausztráliában, állítólag visszajött Magyarországra. Eredetileg Amerikába akartak menni. Bécsben menekülttáborban voltak. Amerikába volt meghívójuk már. A Netka néni idősebbik lánya már akkor kint élt. Őtőlük volt a meghívó, hogy befogadják őket. De Amerika lezárta a kvótát, és nem tudtak Amerikába menni. És akkor a táborban fölhívták a figyelmet, hogy Ausztráliába indul hajó, és ők oda jelentkeztek.

Ausztráliában volt, aki várta őket. És ment egy munkás értük, aki már kint élt Ausztráliában. Nem tudom, mikor ment ki, nem is ismertem ezeket. Ezek befogadták őket. Azt hiszem, hogy valami segélyezést kapott Etel, s abból tudott venni egy lakást Sidneyben. Sidneyben soha nem dolgozott. Alkalmilag varrt, és aztán már csak a háztartást vezette. Mindig azt mondta, hogy azért imádja Ausztráliát, mert ő soha egy fillér adót nem fizetett, és mégis kap nyugdíjat. Megtanult angolul. Ahhoz, hogy az állampolgárságot megkapják, kellett tudni. Jól beszélni sose beszélt jól angolul, de beszélt. Sok angol ismerőse volt, angol kártyapartnerei, és mindent el tudott intézni, amit angolul kellett. Angol könyveket olvasott már hosszú évek óta. Én küldtem neki „Nők Lapja”-t, „Füles”-eket, mert nagyon szeretett keresztretjvényt fejteni, és könyvet küldtem neki. Minden évben legalább két csomag könyvet küldtem ki. Én mindig leveleztem vele. Eleinte ritkábban, de az 1960-as évek óta rendszeresen. Onnan jött egy levél, én már írtam. Havonta egy-két levelet váltottunk, és a leveleinket folyamatosan írtuk egymásnak, még meg sem jött a levél, én már írtam is a következő levelemet.

1958-ban férjhez ment Etel lánya, Ági a Lacihoz, aki nála 14 évvel idősebb, most 80 éves. Laci 1947-ben vagy 1949-ben ment ki Magyarországról. Ági se dolgozott mikor kimentek, hanem varrt. Ő varrta össze az én részemre az útiköltséget. Azért dolgozott, hogy engem kivitethessenek. Ez 1964-ben volt. De amikor legközelebb kint voltam, olyan 1970 körül, akkor már egy nagy cégnél dolgozott egész a nyugdíjazásig. Irodában dolgozott. A gyerekuha részlegnek volt a menedzsere. Ő tartotta nyilván a készleteket, ő rendelte meg, hogy mi kell.

Hatszor voltam Ausztráliában. Először hajóval voltam, és ötször repülőgéppel. Háromszor vagy négyszer voltam, azt hiszem, hat hónapot, és kétszer két-három hónapot. 1997-ben voltam

utoljára. Egyszer a gyerekeim fizették az utat, és egyszer vagy kétszer én spóroltam össze. Kaptam kárpótlásokat, és abból a pénzből. Ági meg Etuska először 1971-ben voltak itthon. Aztán többször is jöttek. Etuska maradt ilyenkor, volt hogy három hónapot is. Ott lakott nálam, Mátyásföldön.

Most halt meg. Ebben az évben [2003] lett volna októberben 90 éves. Zsidó temetőben temették el Sidneyben. Marika lányom [2002] decemberben volt három éve, hogy meghalt. Judit lányom tavaly [2002] júliusban halt meg.

Izreal állam megalakulása a világon semmit se jelentett nekem. De azért tudom, hogy mi történik Izraelben. Sok rokonunk van kinn, akikkel főleg az Etel levelezett – általában a távolsági levelezéseket Etel csinálta –, és Izraelből volt itthon látogató is. Én soha nem voltam kint. A Judit lányom volt Izraelben a férjével, aki nem zsidó volt. A Feri kapható volt minden ilyesmire; elment például széderestére Judittal, amit a VIII. kerületben tartott a hitközség.

Nagyon bosszant, amikor itthon is igazságtalan dolgokat hallok Izraelről. Meg nem is Izraelről, hanem, ha éllel hallok a szót, hogy zsidó, akkor ki tudok ugrani a bőrömből, szóval bosszant a dolog nagyon. Annak ellenére, hogy nem vagyok vallásos, csak az Istenben bízom.

A hovatartozásomat illetően ma is zsidónak érzem magam. Nem vallásilag. Akiket szeretek, mindenki zsidó. Sajnos meg kell mondanom, hogy zsidó nőnek keresztényként nem jó valahogy. A lányaim nem zsidók. De érzelmileg, olyan vonatkozásban mint én, ők is zsidók.